

Юри Тодоров

КЛИОМЕТРИЯ

ЮРИ ТОДОРОВ

КЛИОМЕТРИЯ

София ♦ 2000

Книгата представя основните методи за количествен анализ в областта на историческите изследвания. Клиометрията е понятие, което обичайно се свързва с икономическата история. Наименованието е подходящо за всички измервания, с които си служи историческата наука и дидактиката на историята. Това би подбудило интереса на тези, които търсят нови решения чрез прилагане на интердисциплинарни методи. Не става дума само за статистика, дори с намерението тази материя да бъде направена достъпна за непрофесионалисти. Основната цел е популяризиране на методите за измерване, квантифициране в историята и хуманитаристиката въобще, посочване на подходящите области за приложение на този подход.

Обвързването на квантификацията, на количествените анализи в науката история с тези от областта на историко-дидактическата емпирика не е случайно. Именно по този път - чрез дидактическия тест по история и анкетите за изследване на историческото съзнание, може да се провери, до каква степен историческите знания и нагласите, отношенията към проблемите от нашето минало са залегнали в общественото съзнание.

Книгата представлява интерес за специалисти и студенти по история, за настоящи и бъдещи учители.

© Юри Тодоров Тодоров

2000

c/o Jusautor, Sofia

ISBN 954-9536-21-1

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЛАВА I	10
История и количествени анализи	10
1. Количествени методи в обществознанието - статистика, клиометрия	10
2. Стъпки в развитието на количествената история	17
3. Приложение на количествените методи в историческите изследвания.....	19
4. Основни етапи на количествените проучвания.....	30
5. Принципът за формализация на изследването	32
6. Исторически извори и електронни документи	35
Логическа форма на машиночитаемия материал	35
Физическа форма на електронния документ	40
7. Реализация на количествените проучвания.....	41
Принципна схема на провеждане	41
Извадки и генерални съвкупности	42
8. За надеждността на данните	47
ГЛАВА II	51
Количествено описание и анализиране на данни	51
1. Класифициране на исторически данни	51
2. Скали за измерване	54
3. Групиране на количествени данни	61
Честотни разпределения	63
Таблицы	68
4. Графичен анализ.....	71
5. Обобщаващи показатели	82
Измерители на централната тенденция.....	83
Измерители на разсейването	89
Какъв показател да използваме?.....	93
6. Зависимости между признаци.....	95
Установяване и доказване на зависимостта между исторически процеси.....	97
Коефициент на контингенция	98
Корелационен коефициент r	100

Форма на корелационната зависимост	103
7. Динамичен анализ.....	110
Представяне на хронологични данни	110
Коефициент на растеж.....	113
Тренд (тенденция на развитие).....	115
Регулярни флуктуации в хронологични редици	118
8. Индексен анализ	124
Индекси и относителни дялове в икономическата история	124
Индекси в политическата история	129
9. Кластерен анализ	132
Кластеризация при метрични величини	132
Кластерен анализ за номинално скалирани признаци.	134
10. Теоретични разпределения и случайни променливи	137
ГЛАВА III	148
Дидактическите тестове в обучението по история	148
1. Емпириката в дидактиката на историята	148
2. Видове дидактически тестове и приложение	151
Дидактически тестове с въпроси с избираем отговор.....	154
Дидактически тестове с въпроси със свободен отговор.....	157
3. За някои проблеми на историко-дидактическата тестология	158
Конструкция на дидактическия тест.....	158
Основни аспекти на измерването с помощта на дидактически тест.....	161
4. Количествен анализ на тестовите резултати	163
Оценяване на тестовите айтеми.....	163
Оценяване на постиженията на учениците.....	168
Качествени критерии за дидактическите тестове.....	169
Анализ на разпределението.....	171
Анализ на тестовите единици	173
Анализ на надеждността на теста	176
Стандартна грешка на измерването.....	178
5. Тестови скали	180
Процентни рангови норми	180
Т-скали (скали на Торндайк).....	182
ГЛАВА IV	184

Количествени методи и историческо съзнание	184
1. Измерване на историческото съзнание	184
2. Методи и инструменти на проучването.....	187
3. Анкети за изследване на историческото съзнание.....	191
4. Конструкция на анкетния въпросник	193
5. Количествен анализ на емпиричните данни.....	194
6. Първото общеевропейско изследване на историческото съзнание.....	203
7. Изследване на историческото съзнание на младежта в България, 1996 - 1997 г.....	208
Анкетиране	208
Анкетната карта	214
Представяне на данните и обсъждане на резултатите	218
Перспективите на количествения подход в историята.....	245
ПРИЛОЖЕНИЯ	247
ПРИЛОЖЕНИЕ I	247
Променливи и кодове от изследването на историческото съзнание.....	247
ПРИЛОЖЕНИЕ II	252
Честотни разпределения на променливите от изследването на историческото съзнание	252
ПРИЛОЖЕНИЕ IV.....	258
Факторен анализ на твърдения от изследването на историческото съзнание	258
БИБЛИОГРАФИЯ	260
Количествени методи в историята.....	260
Емпирични методи в дидактиката на историята.....	269
ИНДЕКС	273

Дидактическите тестове в обучението по история**1. Емпириката в дидактиката на историята**

Принципите, към които се придържа съвременната дидактика на историята като наука за ученето и обучението, намираща се винаги в тясна връзка с историческите изследвания, се зараждат в световен мащаб още през 60-те години. Тогава общата дидактика започва да търси нови пътища за решаване на изострилите се проблеми около прилагането на съвременни общовалидни дидактически подходи. Обучението с помощта на примери като един нов подход намира тогава всеобщо одобрение. Този принцип се реализира в повечето учебни планове на специализираните дидактики в Западна Европа, включително и на дидактиката на историята. Съвременното обучение по история се стреми към самостоятелност, към критично отразяване на исторически събития и факти, към творческа работа на учениците. В центъра на урока по история стои работата с историческия извор, който вече не се използва единствено с илюстративна цел, а в неговия първичен, евристичен смисъл. Мащабите на понятието извор се поставят от историческата наука. Всички текстове (писмени извори), предмети (веществени извори) и факти, служещи за източник на първични познания за миналото, се определят като исторически извори⁵⁹. Безкрайните поредици от събития отстъпват място на структури от исторически процеси и явления в общественото развитие. Важна роля в този смисъл придобива представянето на различните гледища и оценки за миналото, с което ученикът се стимулира за формиране на собствено мнение. Дидактиката на историята се ориентира към идейния плурализъм. Учениците задължително се запознават с различни оценки за историческите събития. Чрез конфронтация на различните мнения те получават свободата за избор на своя собствена позиция. Същевременно урокът по история се приближава до научните методи на работа, използвайки основни елементи от историко-научната методология. Дидактиката на историята се стреми към развитие на способностите за критично отношение към миналото и за проблемно мислене в контекста на историческата ретроспекция. В същото време дидактиката на историята изисква и налага многообразието на нагледно-дидактическите средства, отказва се от фронталните методи. Широко се използват работни средства, като филм, видео, програмирани материали, статистически анализи и компютърни уроци. От друга страна, обучението по история се открива към обществото - изворият материал не се подбира едностранно, а служи като представи-

⁵⁹ Вж. напр.: L e u s c h n e r, H.J. und P. K i r n, Einführung in die Geschichtswissenschaft. Sammlung Göschen, Bd. 270.

тел на цялото многообразие от исторически процеси и явления в общественото развитие.

Каква е ролята на количествените методи в общата концепция на съвременната дидактика на историята днес? На първо място, емпириката в обучението по история се прилага с цел да се постигне една по-висока обективност на методите за проверка и оценка на знанията. В светлината на съвременното схващане за дидактиката, по-голяма актуалност придобива проблемът за точното описание на учебните цели и тяхното операционализиране. Това означава, че учебните цели се разделят на отделни стъпки, постигането на които се контролира по подходящ начин, обикновено с помощта на емпирични методи. В тази насока емпириката в дидактиката на историята се опира върху методиката на дидактическите тестове. Дидактическите или, по-общо, психометричните тестове представляват едно помощно средство за оценка на постиженията на учениците върху определен учебен материал, изучаван в условията на организиран учебен процес. У нас тези методи заемаха второстепенна роля в сравнение с традиционните методи на оценка, особено в обучението по история. Предимството на традиционните методи за проверка на знанията пред средствата за обективен контрол освен това се основава на факта, че родната ни педагогика в следвоенния период почти не се е занимавала с изпитването и с оценката на успеха на учениците и затова не е разработила научно учение за педагогическата диагностика, което да може да се сравнява с френската доцимология (*docimologie*)⁶⁰, шведската дидакометрия (*didacometry*)⁶¹ или педагогическите измервания (*educational measurement*) в англосаксонските страни⁶².

Научната дидактика на историята започва да се формира тогава, когато е в състояние да определи целите на обучението със съответните методи за проверка на степента на усвояването им. Така процесът на обучение става рационално обозрим и може да се планира, управлява и контролира. Затова съвременната дидактика подхожда твърде предпазливо към темата "учебни програми". Разпоредената от някаква държавна институция учебна програма с фиксирани цели, учебен материал, методи на преподаване и средства за контрол на успеха позволява по перфектен начин установяването на политически доктрини. В такъв смисъл съвременната дидактика на историята прави разлика между затворени и отворени учебни програми. Първите програмират учебния процес и ръководят дейността на учителя, а отворените учебни програми допускат динамика и творчество в окончателното формиране на учебните ситуации. Така способностите и уменията,

⁶⁰ Представител на френската доцимология е Пиерон: P i e r o n, H. Examens et docimologie. Paris, Press Universitaire de France, 1963.

⁶¹ Шведската педагогическа диагностика е известна с трудовете на Бйерщед, B j e r s t e d t, A. (Ed.). Didacometry. Department of Educational and Psychological Research, School of Education. Malmö, 1966.

⁶² Нанп. E b e l, R.L. Measurement in Education. - In: E b e l, R.L. (Ed.). Encyclopedia of Educational Research. 4th edition. Toronto, Collier-Macmillan, 1969.

определени техники и похвати, са много по-гъвкави от фиксираните цели на урока от миналото. На сегашния етап в Западна Европа се практикува съставянето на два каталога, заместващи традиционните учебни програми: т.н. каталог с учебни цели и тематичен каталог, с помощта на които може да се формира т.н. "балансирана", т.е. отворена учебна програма. Тематичният каталог зависи от историческата наука и от актуалната ситуация в обществото. Каталогът с учебни цели възниква в резултат на анализ на учебните цели, при отчитане на особеностите на предмета история и на неговите отношения към цялостната учебна програма на училището.

Курикуларните учебни планове⁶³ от началото на 70-те години, в които се определят целите на урока и учебното съдържание според изискванията на държавните стандарти, както и подходящите средства и методи за постигане на тези цели, позволяват прилагането на обективни инструменти за проверяване и оценяване на знанията на ученика. Ерата на курикуларните учебни планове започва с книгата на Соул Б. Робинсън от 1967 г.⁶⁴, в която са формулирани основните принципи на съвременните специализирани дидактики. В унисон с произлизащия от САЩ бихевиоризъм се изисква въвеждането на поведенчески учебни цели.: На базата на емпирично установеното начално състояние трябва да се постигне крайно поведение, което да отговаря на изискванията на поставените основни цели. Построяват се матрици от учебни цели (Б. Блум: Таксономия на учебните цели в когнитивната област, 1972 г.⁶⁵ и Кратвол, Д.Р. и др.: Таксономия на учебните цели в афективната област, 1975 г.⁶⁶).

Тези матрици спомагат за операционализиране на целите на обучение, а именно това е основната предпоставка за прилагане на емпиричните методи. Всяка оценка за постиженията на учениците предполага измерване на техните знания и умения. На емпирична проверка се подлага степента на усвояване на строго фиксирани учебни цели, които се наблюдават посредством еднозначно дефинирани форми на поведение. По-сложните учебни постижения и придобитите умения не могат да се характеризират чрез външни белези (особено в афективната област). Всяко краткосрочно, моментно измерване не е в състояние да включи трайните ефекти от обучението, с което прогнозирането става невъзможно. Измерването за усвояването на учебните цели по традиционния начин е свързано с трудности, които се пораждат най-вече от субективния характер на проверката. Дидактиката на

⁶³ Под курикулум (curriculum -лат.) трябва да разбираме учебен план с точно определени, психологически и педагогически в еднаква степен обосновани и подробно операционализирани учебни цели, които подлежат на проверка с подходящи средства за контрол; Вж. F ü r n e r, W. Ansätze einer problemorientierten Geschichtsdiagnostik. Eine Einführung. Bamberg, 1978, p. 85.

⁶⁴ Вж. Saul B. R o b i n s o n. "Bildungsreform als Revision des Curriculum". 1967.

⁶⁵ Вж. B. B l o o m: Taxonomie von Lernzielen im kognitiven Bereich. 1972.

⁶⁶ Вж. K r a t h w o l l, D.R. The Taxonomy of Educational Objectives - Its Use in Curriculum Building. - In: L i n d v a l l, C.M. (Ed.). Defining Educational Objectives. Pittsburgh, 1964, p. 19-36.

историята осъществява свои специализирани емпирични изследвания, опиращи се на принципите на педагогическата диагностика⁶⁷. Тестовите в обучението по история⁶⁸, като основен диагностичен инструмент, не се ограничават единствено върху оценяването на знания и умения. Интерес представлява характеристиката на обучението по история като цялостен процес, отчитайки ролята на учителя и възможностите на учениците, разкривайки проблеми и теми за задълбочаване. На това място по-голямо внимание ще обърнем на инструментите за проверка и оценка на знанията на учениците. Те се класифицират предимно в зависимост от целевата група, за която е предвиден теста. Приложение намират училищните тестове за всички класове или за определена възрастова група, курсови или програмни тестове за завършилите определена форма на обучение и неформалните тестове за отделни класове и за оценяване на знанията на отделни ученици.

Широкото приложение на тестовия метод в областта на историко-дидактическата емпирика се благоприятства от създаването на каталог от тестови въпроси (банка от айтеми) с изпитани вече задачи, който да се използва от всички учители. Необходимостта от използването на обективни средства за проверка и оценка на знанията в обучението по история вече не подлежи на съмнение. Интересът към дидактическия тест като обективно средство за оценка на знания и умения непрекъснато нараства, тъй като единствената мярка за определяне на знанията на ученика е оценката. Успехът от своя страна, когато се определя обективно, представлява съществен критерий за качеството на учебните програми и на дидактическите материали. Ползата от тестовите се изразява не само в повишаване на обективността. По този начин учителят, като организатор и реализатор на учебния процес, ще има възможност за пряк, обективен контрол, наблюдаване и управление на обучението в рамките на установените от една "отворена" учебна програма свободи в изложения по-горе смисъл.

2. Видове дидактически тестове и приложение

Стандартизираните тестове са един основен вид тестове, които намират приложение в областта на историческата дидактика. Те позволяват диагностичното изследване на резултатите от обучението в по-широк мащаб. Тестове се конструират така, че проверката винаги да се извършва при възпроизводими и по възможност идентични условия, а резултатите от теста да се отчитат еднозначно, без влиянието на субективни интерпретации или ценностни мащаби (обективност). Задачите (айтемите) в теста задължително образуват

⁶⁷ Вж. напр. I n g e n k a m p, P a r e y. Handbuch der Unterrichtsforschung, T.1. Beltz, 1970; Б и ж к о в, Г. Методология и методи на педагогическите изследвания. С. 1995 г.; Б и ж к о в, Г. Педагогическа диагностика, С. 1999 г.

⁶⁸ За проблемите на конструкцията на тестове по история виж напр.: B o r r i e s, B.v. Lernziele und Testaufgaben für den Geschichtsunterricht. (AuA, Bd.8), 2. Aufl. Stuttgart, 1974; К у ш е в а, Р. Тестовите в обучението по история. В. Търново 1994 г.

Задачите (айтемите) в теста задължително образуват представителна извадка от учебните цели или съдържания, към проверката на които се стреми съответният тест (валидност по съдържание). Когато резултатите от теста се ангажират допълнително и с прогнозиране на успеха на учениците, ще може да се провери, в каква степен дидактическите или организационни мерки отговарят на това изискване (прогнозна валидност). Надеждността на дидактическите тестове се определя от степента на съвпадение на тестовите резултати при повторно провеждане на теста със същата извадка и същия метод на тестиране. Този параметър се определя емпирично и по него се съди за достоверността на резултатите.

Съществена характеристика на стандартизираните дидактически тестове са тестовите норми, които позволяват сравнението на индивидуални тестови оценки с оценките на ученици от същата възрастова група. Нормите се определят с помощта на репрезентативна за цялата популация (например всички 10-ти класове от страната) извадка. Описаните принципи за конструкция на стандартизирани дидактически тестове изискват влягането на много труд и средства и реализирането им е оправдано, когато приложението на тестовете се осъществява на широка основа ⁶⁹.

Използването на стандартизирани тестове, обаче, позволява сравнението на индивидуалния успех на ученика по отношение на общото учебно съдържание с успеха на голям брой ученици от представителната извадка. По такъв начин се проверява и коригира индивидуалната оценка, определена в зависимост от случайната средна стойност на успеха на група ученици, при условие, че съдържанието на теста до голяма степен отговаря на специфичните изисквания в съответното училище. Някои тестове могат да се използват за прогнозиране на успеха на учениците. Такива методи се стремят към разкриването на умения, зависещи до голяма степен от завършили етапи на обучение по определена учебна програма. Резултатите от такива тестове могат да послужат за помощ при решение за пригодността на учениците за преминаване в по-висока степен на обучение ⁷⁰.

Учебните съдържания, които са специфични за определен тип училища или само за отделни класове, не се поддават на проверка с помощта на стандартизирани тестове. Тестовете от този тип задължително се ориентират в съдържателно отношение към по-обща теми, които могат да се считат за обединяващи в цялата популация. Интересен от гледна точка на учителя е въпросът, до каква степен съставените от него тестове, които за всеки отделен изпит са различни, могат да играят ролята на надеждна база за сравнение (норма) между отделни групи от ученици. При вариация на тестовете статистическите параметри като средна оценка, отклонение и относителен дял, ве-

⁶⁹ Вж. G a u d e , P. und W.P. T e s c h n e r. Objektivierte Leistungsmessung in der Schule. Einsatz moderner Tests im leistungsdifferentierten Unterricht. Frankfurt, 1970, p. 22

⁷⁰ Вж. Ш о п о в, Й. Цит. съч., с. 231.

че не могат да се използват за построяване на сравнителен мащаб на индивидуалния успех на ученика, независимо от това, че са изчислени на базата на тестовите резултати на представителни групи.

Най-интересни и с най-широко приложение в учебната практика са неформалните тестове. Те представляват средство за проверка и оценка на знанията и се изготвят от един или няколко учители по определено учебно съдържание. Обективността на теста се осигурява от фиксирания условия за провеждането му и от предварително установената схема за решение на задачите и оценката им. Областта на приложение на неформалния тест в обучението по история е неограничена. Може да се прилага както за един отделен клас така и за всички класове от едно или няколко училища. Единственото условие за провеждането на теста е съдържателното и дидактическото сходство в обучението за различните тестови групи. Основен проблем на емпиричния подход в историческата дидактика, както бе споменато по-горе, е операционализирането на учебните цели. Най-известният и подробен метод за разчленяването на учебната програма в отделни цели на обучение е представен от Кратвол⁷¹ и др. автори. Методът обръща внимание на формулирането на тестовите айтеми за проверка на ефективността. Добре съставеният въпрос от теста представлява в известен смисъл и учебна цел, докато обратното - операционализираната учебна цел не винаги е подходяща за айтем. В същото време не бива да се надценяват възможностите на методиката за планиране на учебния процес с помощта на тестови въпроси, защото съществува опасност за избор на учебно съдържание по недидактически принципи. Тестът изпълнява двойна функция: Първо, определяне на нивото на знания (успеха) по отношение на фиксирания учебни цели. Аритметичната средна стойност от резултатите на всички специализирани (по определена тема от учебния план) тестове на ученика за един учебен срок може да послужи за основа при оценката на неговите знания и умения по съответния предмет. Второ, определяне на специфични акценти в учебната програма и на нейните недостатъци за периода на използването ѝ в реални учебни условия.

Тестовите трябва да се конструират по такъв начин, че да позволяват изграждането на цялостна система за класификация на предимствата и недостатъците в обучението. В такъв смисъл дидактическият тест служи и като инструмент за проверка на ефективността на учебния процес. С помощта на теста се проверява постигането на учебни цели, които по някакъв начин са фиксирани в учебната програма. Изборът от това богато многообразие трябва да става винаги според значението на конкретната цел, а не според съображения за по-лесно измерване. Формалното деление на целите на обучение, изложено по-горе, представлява изходната точка при разделяне на тестовите айтеми по схемата: знания - умения - способности за логически заключения. Съобразявайки се с тази схема тестът може да се ориенти-

⁷¹ Вж. K r a t h w o h l. Цит. съч.

ра към използването на определена форма от тестови задачи. Установяват се също така критериите за определяне ефективността на учебната програма в трите нива на когнитивните цели на обучение. Моментът на провеждане и броят на тестовете за един учебен срок зависят от дидактически и финансови съображения. В същото време те не бива да изключват традиционните начини за изпитване или да имат характера на годишен изпит. Подходящо е, тестовете да се провеждат по-често и да бъдат по-кратки. Трябва да правим разлика между следните форми за реализация на дидактическите тестове по история:

Писмени тестове (paper-pencil-test). Това е най-често използваният вид. Има се предвид дидактически материал, който изисква от ученика писмена реакция на поставените задачи. Писмените отговори се оценяват и анализират много по-лесно и по-обективно отколкото устните, изпълнението им в групов вариант спестява много време, статистическият анализ на резултатите се осъществява много по-бързо.

Компютърни тестове. Изпълняват се по подобие на писмените тестове, но в автоматизиран режим. Предимството е използване на цялата банка от айтеми по определената за теста тема, от който по случаен начин да се теглят ограничен брой въпроси. По такъв начин всеки ученик изпълнява свой индивидуален тест, който в същото време отговаря на изискванията за валидност и надеждност. Постига се икономия на време и средства, тъй като съставената веднъж тестова програма се използва многократно. Анализът на резултатите от теста също се прави автоматично по предварително зададените критерии за оценка⁷². Тестово изпитване може да се осъществи и в он-лайн режим при включване на тестваните лица към глобалната мрежа Интернет. На уебсайта с тестовия материал се регистрират автоматично реакциите им на поставените въпроси от теста, които след това се проверяват и оценяват от тестовата програма.

Въпросите от теста се състоят от две части: самият въпрос или описание на определена ситуация и вербален отговор, който се дава от ученика в свободна форма (отворени въпроси), или избор на предварително зададени варианти за отговор (затворени въпроси). В рамките на тази група от тестови методи се различават следните видове въпроси според зададения в теста начин на реакция от страна на ученика:

Дидактически тестове с въпроси с избираем отговор

Алтернативни въпроси: ученикът избира една от двете предварително зададени възможности за отговор на въпроса като правилна или най-подходяща, или определя предложеното твърдение като правилно или неправилно.

⁷² Вж. напр. L i n d q u i s t, E.F. Automatische Testauswertung und elektronische Datenverarbeitung. - In: Ingenkamp, K., T. M a r s o l e k (Hg.). Möglichkeiten und Grenzen der Testanwendung in der Schule. Weinheim, 1968.

Октавиан победи Антоний при Акциум през 31 г.пр.Хр..

- правилно

- неправилно

Алтернативните въпроси се формулират лесно и изградените с тях тестове се провеждат и анализират бързо. Приложимостта на въпроси с алтернативен отговор е ограничена от учебното съдържание, което подлежи на проверка. Освен това съществува възможност за лесно отгатване на отговора (50 % вероятност за отгатване). Такива въпроси са подходящи, когато учебното съдържание не е сложно, случайното отгатване на отговорите не е от значение и когато провеждането на теста не трябва да отнема много време.

Въпроси с няколко предварително зададени варианта за отговор. Айтеми от този вид (използва се също така определението въпроси със структурирани отговори или въпроси с множествен избор) най-често участват в конструкцията на дидактически тестове. Ученикът избира най-правилния или най-подходящия вариант за отговор от няколко (задължително повече от два) зададени варианта. Неправилните отговори са подвеждащи (дистрактори). Дистракторите се подбират така, че да не улесняват избора на правилния вариант, т.е. те трябва да бъдат правдоподобни и логични.

Римската Република ограничавала властта на магистратите. Какви средства са били използвани за това? (3 правилни отговора).

- отзоваване по всяко време

- едногодишен мандат

- право за възражение на народните трибуни

- съветване по всички въпроси в Сената и Народното събрание

- ограничена отговорност на всички магистрати

- право на членовете на магистратурата за намеса по всички въпроси

Такива въпроси разкриват възможностите на ученика за логически заключения, за усвояване на фактическия материал и за по-задълбочено диференцирано мислене. Ядрото на въпроса понякога се формулира и под формата на твърдение. Предпочитат се също изречения, които продължават с предложените варианти за избор. Така се постига по-плавен преход при четене. Във всички случаи между проблема и зададените варианти трябва да съществува логическа връзка. Правилно конструираният въпрос разкриват следните учебни и мисловни елементи: дефиниции, репродуциране на факти, логически заключения за решаване на поставен проблем, оценки и сравнения, логически асоциации, класификация по установени критерии⁷³.

⁷³ Повече подробности около формулирането на въпросите с избираем отговор могат да се намерят в: G r e e n, J.A., Teacher-made Tests. New York, 1963. L i n d e m a n, R.H. Educational Measurement. Glenview, 1967.

Основното предимство на този вид въпроси е високата обективност на оценката и лесния анализ на теста. Като недостатък може да се отбележи възможността за отгатване, която с подходящи средства се свежда до разумни граници ⁷⁴. Освен това, в историческата наука рядко се срещат еднозначни причини, прости условия и единствено възможни аналитични заключения. Една от най-съществените цели в обучението по история е именно да се предпазят учениците от такива опростенчески виждания. Този недостатък на въпросите с избираем отговор би могъл да се преодолее, когато във вариантите се предвидят няколко правилни отговора.

Въпроси с варианти за подреждане и съпоставяне: Предлагат се варианти за отговор (факти) в две групи. Задачата се състои в подреждане на твърденията от първата група към отговорите или фактите от втората група в правилна логическа връзка. Подходящо е, едната група да включва повече факти, с което да се намали вероятността за отгатване. Зададените понятия, на които трябва да се съпоставят някакви данни, имена, дати или описания, трябва да се ориентират към една и съща учебна цел. В предхождащата инструкция към въпросите от този тип се представят необходимите сведения за начина на съпоставяне на фактите от двете групи. Такива въпроси могат да се преобразуват в цяла верига от самостоятелни задачи за многовариантен избор, с което би могло да се преодолее монотонността на теста, да се поставят нови мотивации и да се проверят знанията в една по-широка област.

Въпрос за съпоставяне:

Следните събития от 1 век пр.Хр. са свързани с имената на велики римляни. Определи за всяка провинция съответния владетел!

1. завладяване на Сирия,	а) Цезар,
2. завладяване на Галия,	б) Клас,
3. завладяване на Илирия,	в) Помпей,
4. победен от партите,	г) Варон,
5. победен от германите.	д) Октавиан".

Въпрос за подреждане:

Рим завоювал през 3. и 2. век пр.Хр. много провинции. Подреди ги по време!

- Сардиния и Корсика
- Испания
- Сицилия
- Азия
- Македония
- Африка".

⁷⁴ Вж. напр. М и л к о в, Д. Цит.съч.; С т о я н о в а, Ф. Тестология за учители, С. 1996 г.

Дидактически тестове с въпроси със свободен отговор

Въпроси с отговор за попълване: Използват се кратки дефинитивни отговори за решение на задачата от теста. Ученикът попълва пропуснатата дума (факт, дата, име) в предварително формулирания текст или дава кратък отговор с една дума, символ или знак. В текста не бива да има повече от две пропуснати думи, а попълването да не позволява двусмислие или няколко правилни отговора. Пропуснатите думи се определят по дидактически съображения и задължително представляват съществена част от съдържанието на текста. Добре формулираните въпроси от този тип могат да подтикнат ученика към логическо мислене, затова те често се предпочитат при проверяване на по-сложни отношения и логически връзки.

Кимврите и тевтоните са били победени през 102 и 103 г.пр.Хр. от

Въпроси с есе-отговори: Есе-отговорът се характеризира с това, че ученикът реагира на поставения проблем (въпрос, инструкция) по собствено съображение. Тук няма възможност за избор на различни варианти за отговор. Според общоприетата класификация различаваме дефинитивни и комплексни есе-отговори⁷⁵. Дефинитивната форма изисква от ученика реакция, която се изразява с определени символи, думи или други знаци. Комплексната форма изисква реакции, които имат общо съдържание. Тук строги изисквания се поставят относно качеството и количеството на отговорите. Такива отговори включват вербално описание или невербален отговор под формата на графика, таблица или др. начин на представяне. Отговорите на въпроси от този тип не подлежат на класификация по схемата "правилно" / "неправилно", а се анализират качествено, според предварително установените критерии. Такива критерии могат да бъдат, например, основни аспекти от съдържанието на отговора, които са ориентирани към обяснение на определени понятия. Въпреки това, получената схема за квалификация правилността на отговора е доста груба, с което чувствително се намалява обективността на оценката. Въпросите от този тип намират приложение в дидактическите тестове, в случай че постигането на определена учебна цел се проверява най-подходящо с помощта на въпрос със свободен отговор.

Оценката на отговорите винаги е под влиянието на редица смущаващи фактори, като правопис, стил на израза и т.н. Предимството на въпросите от този вид се състои в изключване на възможността за налучкване на правилния отговор. Те са особено подходящи при възпроизвеждане на факти и отношения, за проверката на умения, като способност за регистриране, организиране и възпроизвеждане на информация, комбиниране и класификация на сведенията по собствена категорийна схема, намиране на най-подходящия начин на предста-

⁷⁵ Вж. напр. I n g e n k a m p, P a g e y. Цит. съч.

вяне и на собствени решения при намиране на ефективни форми за комуникация.

Въпросите, които изискват свободен вербален отговор, стимулират такива дейности, само когато недвусмислено могат да се отнесат към строго определени учебни цели. При формулирането им трябва да се отчитат следните изисквания:⁷⁶ Проблемът трябва да се формулира ясно и точно, с помощта на точни указания. Не бива да се използват общи обръщения със субективни тенденции (например, "какво е твое то мнение за ..." и др. подобни). Фиксират се съдържателните елементи и обемът на основните аспекти от отговора. Същевременно трябва да се изискват кратки и ясни отговори (напр. задавайки пространствени ограничения за свободния отговор във въпросника). Така ученикът изгражда точен стил на изказа, като комбинира и организира собственото си мнение и становище по поставената тема.

3. За някои проблеми на историко-дидактическата тестология

Конструкция на дидактическия тест

Точната диагностика относно ефективността на обучението по история се постига с помощта на тестове за проверка и оценка на знанията, в зависимост от ориентацията на този инструмент, съобразно зададените учебните цели. Проверката може да се извърши както за отделни ученици, класове, така и на други групи от обучавани лица. Да се постигне пълна перфектност на теста в методическо отношение е доста трудно. В литературата се препоръчва се съставянето на каталог от въпроси с еднаква трудност, които са подходящи и за съставяне на стандартизирани тестови варианти по определени теми от учебното съдържание⁷⁷.

Теорията не допуска включване на различни форми от тестови айтеми в рамките на един тест, защото така се въвеждат допълнителни технически затруднения. Но когато за учебна цел се поставя именно анализирането на разнороден фактически материал и позадълбочено мислене, това би могло да се анализира именно с помощта на задачи от различен тип⁷⁸. Затова, при съставянето на дидактически тестове по история трябва да се избягва хомогенизацията, а отделните задачи от теста не бива да съдържат сведения за решаването на другите въпроси в същия тест, за да се предотврати възникването на верижни грешки. Тестовете не служат единствено за проверка на знанията, чрез тях учениците научават нещо. Програмираното обучение и дидактическият тест по история намират тук допирната си точка, поне в структурно отношение. Както е известно, в обучаващите програми са включени задачи в подходяща от ди-

⁷⁶ Вж. също G a u d e, T e s c h n e r. Цит. съч., с. 64-73.

⁷⁷ Вж. напр. W o o d, R., L.S. S k u r n i k. Item-banking. London, 1969.

⁷⁸ Вж. G u l l i k s e n, H. Theory of Mental Tests. New York, 1950.

дактическа гледна точка последователност, които се допълват с информационни части за ново учебно съдържание. Когато към тях се прибавят и съобщения за правилността на отговорите, обучаващата програма е завършена.

Как да се състави дидактически тест по история? Отделните части от теста, въпроси, проблемни ситуации, трябва да симулират конкретна урочна ситуация; така чрез теста ще може да се анализира ефективността на учебния процес. Въпросите се отнасят към конкретни учебни единици, но в същото време, с един тест не е възможно да се обхванат изчерпателно всички учебни цели. По-скоро, с него се анализира само една представителна извадка от пълната съвкупност на учебните цели. Изискването за независимост на тестовите айтеми също предизвиква известни проблеми.

Разделянето и съпоставянето на учебните цели към отделни въпроси от теста на малки стъпки повишава диагностичната сигурност. Но в същото време е трудно да се постигне логическа независимост на айтемите, както посочва следния пример от старата история - въпрос: "Защо римляните са завладявали много провинции?" Тук е включено понятието "провинция", което би трябвало да се евалуира със самостоятелен въпрос. Ученикът не би могъл да отговори, ако не му е ясно значението на провинциите в Римската република. От друга страна обаче, разчленяването на учебните единици на малки аналитични порции не може да отчете сложността на логическия синтез. Затова, наред с разчленените тестови задачи, би трябвало да има и интегриращи, обобщаващи проблеми, които са подходящи за евалуиране на едно по-високо ниво в йерархията на учебните цели.

Въпросите в теста се подреждат с нарастваща трудност, а за решаването им трябва да се предвиди и отдели необходимото време. Един тест по история с 12 задачи с нарастваща трудност се решава за един учебен час⁷⁹. Поне 85 % от учениците трябва да са в състояние спокойно да завършат теста, затова едно важно условие за успеха на теста е времето, което се предоставя на ученика за работа над въпросите. При съставянето на дидактически тестове по история трябва да се обърне особено внимание на конструкцията на въпросите. Най-важните принципи тук са научната, методическата и дидактическа коректност. Научната коректност е едно тривиално изискване, но на практика то се постига твърде трудно. Така например, известни затруднения поражда проблемът за допустимите опростения, които могат да се направят в един тест, без да се напусне или изкриви научната рамка на темата.

Подборът на подвеждащите отговори също не е лесен въпрос. Те трябва да са научно некоректни и в същото време да изпълняват изискванията на тестовата методика, т.е. не бива да са нелогични, противоречиви или смешни. Постановката на проблема трябва да е

⁷⁹ Вж. Borries, B.v. Цит.сър., с. 75.

лесно разбираема, недвусмислена и представена накратко. Най-подходящи тук са езикови форми като разказно изречение, инструкция за работа, въпрос, като между ядрото на изречението и вариантите за отговор да се запазва логичната връзка. Неподходящо подбраните лексични или граматични форми не бива да подсказват решението. Когато се евалуират учебни цели като способност за анализиране на сложни процеси и явления, правилното решение на въпроса трябва да се определи чрез мислене, а не благодарение на познаването на фактологията. В такъв случай дистракторите се конструират така, че не само да бъдат фактически несъстоятелни, но и недопустими в логическия контекст на проблема.

Независимо от това, трудно е да се тегли точна граница между успеха на ученика по история и неговата интелигентност. В началото на теста е подходящо да се поставят задачи за проверка на знанията. Това са въпроси, които са ориентирани към конкретни факти, методичността на процеси или към познаването на сложни зависимости. Втората част от теста се ориентира към проверката на умения, като способност за идентифициране, за интерпретация и обобщение, за анализ и оценка на събития и за приложение на знанията чрез логически синтез. Някои автори препоръчват повторното тестиране. Така се постига по-голяма точност в резултатите, защото учениците се сравняват със самите себеси⁸⁰.

От съществено значение за качеството на теста е броят на включените в него въпроси (дължината на теста). Късите тестове са съпроводени с големи различия в несигнификантна за целите на теста област (голяма стандартна грешка). От друга страна е по-добре да се правят неточни, но смислени, т.е. коректни в научно и дидактическо отношение, тестове, отколкото статистически точни, но безсмислени (включващи въпроси в ребусен стил).

Особено подходяща при съставянето на дидактически тестове по история е методиката за конструиране на тестови айтеми по Бормут⁸¹. Процесът на създаване на тестовите въпроси се основава на лингвистичната трансформационна граматика на Хомски⁸². Различават се непроменени задачи, при които изходна точка са непроменените изречения от учебния текст. С тях се конструират алтернативни въпроси и въпроси с многовариантен избор, започващи с въпросителни местоимения. Модифицираните тестови задачи се получават след преобразуване на основното изречение в учебния текст чрез синтактична вариация. Тестовите задачи със семантично заместване се получават чрез субституиране на съответстващи си в семантично

⁸⁰ Вж. Borries, B.v. Цит.съч., с. 89.

⁸¹ Вж. Bormuth, J.R. On the Theory of achievement test items. Chicago, 1970.

⁸² Принципите на трансформационната граматика на Хомски се изразяват в преобразуване на релевантни структурни единици от учебния текст (напр. от учебника по история) с помощта на подходящи правила за лексическа трансформация в съответни тестови айтеми, по-подробно вж. Ruprecht, H. Konstruktion von Testaufgaben nach einem Verfahren von Bormuth. - In: Klauer, Fricke, Herbig, Ruprecht, Schrott. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p. 101-115.

чрез субституиране на съответстващи си в семантично отношение думи или части от изречения, на мястото на оригиналните части от текста. По-сложни тестови задачи се получават чрез комбиниране на учебните единици и извеждане на заместителни структури, т.н. анафори⁸³. Този подход е най-близък до традиционната херменевтика в историята и най-лесно може да се приложи от специалисти в тази област. Освен това, въпросите силно се придържат към учебното съдържание и поради това принудително притежават необходимата съдържателна валидност.

Същинската част от теста трябва да се предхожда от методическо указание за работа, т.е. примерно решение на тестова задача, информация за начина на оценяване и формиране на общата оценка. В писмен вариант е удобно въпросите да са записани на отделен лист. Към тях би трябвало да се подготви таблица, в която ученикът да напаса своите отговори. Това улеснява анализа на резултатите и изключва до голяма степен техническите неточности.

Основни аспекти на измерването с помощта на дидактически тест

За осигуряване на обективността на дидактическите тестове, трябва да бъдат изпълнени определени условия. Недвусмислената формулировка на тестовите задачи допринася за постигане на еднакви условия при изпълнението на теста. Обективността на теста се повишава чрез предварителното фиксиране на критериите за оценка на отговорите. В този смисъл най-подходящо е, включените в теста задачи да дават еднозначни и количествено измерими отговори. Такива отговори в групата на писмените тестове произвеждат въпросите с избираем отговор и тези за структуриране и подреждане.

При анализа на резултатите от теста трябва да се съблюдават следните особености: Анализът на теста следва да се опрости до минимум, така, че да се елиминират евентуални грешки при оценката на отговорите. Затова, всеки правилен отговор би трябвало да се оценява с една точка, а неправилните - с нула точки. Този начин на оценяване трябва да се предпочита пред по-трудната схема за оценка на отговорите с различна тежест. Предпоставка за това е включването на въпроси в теста, които имат еднаква трудност. В случай, че по дидактически съображения не е възможно да се изградят хомогенни в аналитично отношение тестове, въпросите с еднаква трудност трябва да се отделят в самостоятелни групи. Точка се дава, когато ученикът е постигнал определен минимум правилни отговори за въпросите от една и съща група.

Въпросите, които изискват отговор в свободен текст, пораждаат редица проблеми при анализа на резултатите от теста. Затова, при съставянето на теста предварително се фиксира оценъчната скала за въп-

⁸³ Вж. B o r m u t h, J.R. Цит.съч., с. 50.

росите от този тип. Сведенията, които се изискват в отговора се описват изчерпателно и точно. Това описание е задължително за всички оценяващи. Различното, т.е. субективно оценяване на комплексните отговори въпреки това не би могло напълно да се избегне. Подходящо е да се предвиди многостепенна скала за оценка на отговора (примерно 6 степени от 5 точки за много добър отговор, съдържащ всички необходими сведения с разбиране на проблема, до 0 точки за много слаб отговор, без необходимите факти и никакво разбиране на проблема⁸⁴).

Максималната дължина на отговора се определя в инструкцията към въпроса, а предвиденото време за отговор не бива да е в ущърб на качеството за сметка на бързописа. Първичната обработка на резултатите от теста се състои в точкуване на отговорите по предварително установената схема за оценка, отчитайки зададените критерии, напр. за въпросите със свободни отговори и евентуално коефициентите за точкуване при въпроси с по-висока трудност. След това се пристъпва към статистически анализ по отношение на неговите качества (валидност, обективност, надеждност). Изследват се качества на теста като цяло, а също така и качества на отделните айтеми (трудност на въпроса, избор на дистракторите, разделителна способност).

Дидактическият тест би могъл да се нормира (за отчитане успеха на ученици с еднакви характеристики, възраст, система на обучение и др.) на базата на представителна извадка. Тогава той става приложим за измерване на успеха при операционализирани учебни цели, в рамките на една училищна система или възрастова група. Интерес представлява интерпретацията на получените резултати. Тестовите винаги измерват няколко величини едновременно. Това, на първо място е качеството на самия тест, резултатите винаги са огледало за избора на подходящи въпроси, тяхната формулировка, подбора на подвеждащите варианти и включването на свободни отговори, както и на схемата за оценка, на зададените в нея критерии. След това тестът измерва, разбира се, индивидуалния успех на ученика. Тъй като получаваме една обективна количествена мярка за неговите знания, на базата на тези резултати могат да се разкрият социални закономерности, като нивото на преобразование на ученика, неговата интелигентност и др.

Тестове дават също така непосредствена представа за качеството на учебния процес като цяло, включвайки ролята на учителя, организацията на обучението, учебната програма и използваните дидактически материали. В такъв смисъл резултатите от теста трябва да служат за основа на задълбочени дискусии в класа, те не бива да остават в тайна или да служат единствено за оценка на поведението на ученика. Учителят също така е задължен да се съобразява с дейс-

⁸⁴ Напр. по методиката на Nunnally, цит. в: G a u d e, T e s c h n e r. Цит. съч., с. 75.

тивителността и да оптимизира учебната програма - процес, който може да се изрази във формирането на нови учебни цели, включването на нови теми за уроците и нови методи, позволяващи една по-голяма комуникативна активност в класа.

4. Количествен анализ на тестовите резултати

Оценяване на тестовите айтеми

Дидактическите тестове изпълняват критерия за обективност, когато са налице следните условия: От една страна се изисква еднаквост на условията за провеждане на тестовете във всички групи от пробанти. Това изискване се постига с точни указания и инструкции за учениците и за учителите, как да се провежда и решава теста. От друга страна, обективността се повишава чрез фиксиране на схемата за точкуване и оценка преди прилагането на теста. Обективността на теста се повишава при гарантиране на двете условия - еднакво провеждане на теста и независимост на оценката от субективни фактори. Айтеми от различен вид трябва да произвеждат еднозначни и по възможност квантифицируеми отговори.

В категорията писмените тестове имаме недвусмисленост при въпросите с избираеми отговори, с отговори за подреждане и с дефинитивни свободни отговори. Допълнителни субективни аспекти възникват при комплексните свободни отговори. Интерсубективната консистентност⁸⁵ тук може да се повиши чрез групово проверка на отговорите. Тестове, които включват въпроси със затворени отговори, предполагат една предварителна схема на оценка за правилност на отговорите. Тя се построява в съответствие с учебните цели, постигането на които се проверява чрез този тест. След определяне на схемата на решенията трябва да се помисли за стойността на всеки правилен отговор в общата оценъчна скала, т.е. за точкуването на правилните и неправилните отговори. Валидни са следните принципи: Оценката на отговорите от теста трябва да бъде максимално опростена. Препоръчва се, всеки правилен отговор да се оценява с една точка, а всеки неправилен с нула точки. В случай че не е възможно уеднаквяване на стойността на всички въпроси от теста, тогава два или няколко въпроса с еднакъв индекс на трудност⁸⁶ трябва да се обединят в една оценъчна категория. Възможността за оценка в зависимост от различната степен на правилност на отговорите (напр. с една, две или три точки) трябва да се отхвърли по технически и статистико-аналитични съображения. Препоръчва се използването на степен на

⁸⁵ Компонент от надеждността на теста, който се отнася до еднаквостта на оценката за отговорите в теста от различни субекти.

⁸⁶ Измерител за тестовата задача, който изразява колко трудно е да се удовлетвори изискването за постижение, да се постигне успех при решението на тестовата единица.

увереност за отговора⁸⁷, с която ученикът би могъл да самоопредели своите знания по следната схема:

степен на увереност	брой точки	
	правилен отговор	неправилен отг.
висока (3)	3	-2
средна (2)	2	-1
ниска (1)	1	0

Възможността за случайен избор на правилния отговор при дидактически тестове, които са конструирани с въпроси с множествен избор, може да бъде редуцирана при използване на т.нар. коригираща формула⁸⁸. Да предположим, че въпросът предвижда общо N различни варианти за отговор, от които само един е правилен. Тогава теоретичната вероятност за отгатване на верния отговор е 1/N. На базата на тези съображения може да се постави формула за оценка на правилния отговор за даден въпрос в рамките на дидактическия тест както следва:

$$K = R + \frac{O}{N},$$

където

K - брой точки след корекция,

O - брой на пропуснатите отговори,

N - общ брой варианти за отговор към айтема,

R - брой на правилните отговори.

При въпроси с четири варианта за отговор, от които само един е правилен, формулата води до следната схема на оценка:

вид отговор	брой точки
правилен	4
пропуснат	1
неправилен	0

Преди да включим в теста айтем с по-висок индекс на трудност (решението на който води до получаване на повече точки за отговора), би трябвало да направим опит за разделянето му на подайтеми. Тези подчинени тестови единици се оценяват поотделно. Подходът се препоръчва най-вече при тестове с малка дължина.

Свободните отговори от дефинитивен тип се оценяват по същите принципи, както и затворените отговори, независимо от факта, че правилността на отговорите тук се определя много по-трудно и въпреки всичко зависи от субективни фактори. Затова, съответните айтеми трябва да се конструират особено старателно. Комплексните

⁸⁷ Вж. М и л к о в, Д. Информатика и математически методи в педагогиката. София, 1986, с. 265.

⁸⁸ Вж. М и л к о в, Д. цит.съч. с. 194.

свободни отговори предизвикват редица проблеми, които постепенно ще трябва да бъдат елиминирани.

При съставянето на дидактическият тест задължително се провежда т.нар. рационален анализ. Той се състои в проверка на формулировката на въпросите, с цел корекция на неясните и неточни твърдения. Предпоставка за това е емпирично-статистическият анализ на въпросите, който се извършва на базата на предварително тестване с ограничена извадка от пробанти. Съставянето на теста се извършва, съобразно оценката за трудността на отделните айтеми. Айтемите се групират в зависимост от измерваните учебни цели и вида на реакцията, която изисква въпроса.

Учебните цели образуват най-висшата категория в йерархията за извършване на групирането. Отчитат се и факторите "дължина на теста" и "време за провеждане на теста". Под дължина на теста разбираме броят на включените в един тест въпроси, а под време за провеждане на теста - интервалът от време, който е необходим за работа върху теста. Колкото по-кратък е един тест и колкото по-малко точки се събират с него, толкова по-малка е вероятността за относително широко разсейване на резултатите и за диференцирано отчитане на успеха. Затова в теста трябва да се получават най-малко 30 до 40, но най-много 100 точки.

В тясна връзка с дължината на теста се намира и променливата "време за реализиране на теста". Оптималната стойност се определя в зависимост от възрастта на учениците и от съдържанието на теста. Преди първото провеждане на теста тази стойност може само да се прогнозира. Оценката трябва да е такава, че всички ученици да получат достатъчно време, за да опитат решаването на всички задачи от теста. След първото провеждане на теста времетраенето му се фиксира по-точно на базата на съставения протокол за времето, което е необходимо за решаване на отделни айтеми и на целия тест от по-голямата част от учениците.

Дидакометричната използваемост и дидактическата стойност на тестовете зависят не само от конструкцията и статистическата обработка на инструментите на измерването, а също така от правилното им прилагане. Правилното провеждане на теста при еднакви условия се осигурява, както от ученици, така и от учители. Затова, към всеки тест се предвижда подробна инструкция. Основна част от инструкцията е сведението за значението на теста като инструмент за оценка. Обяснява се също така работата с теста като се фиксира времето, с което разполага ученика за решаването му. Ако се използват различни видове айтеми, то за всяка група от въпроси от един и същ тип се предвижда инструкция за начина на отговаряне.

По същия начин се предвиждат инструкции за учителя, особено при стандартизираните тестове, за осигуряване на еднакви условия на провеждане на теста при всички групи. Към тези тестове се предвижда инструкционен лист, който съдържа сведения за подготовката и

провеждането на теста. Отделно се определят правилните решения и оценките на различните задачи. В зависимост от типа на айтемите в теста, схемата на решенията и оценка на отговорите може да бъде много сложна или изключително проста.

Много лесно се оценяват и статистически се обработват тези айтеми, които изискват дефинитивни затворени отговори. При такива въпроси е подходящо използването на отделен лист за нанасяне на отговорите (формуляр), като проверката на отговорите се прави с помощта на шаблон. Шаблонът се поставя върху попълнения формуляр. В съответните прорези от шаблона се показват решенията за отделните айтеми (най-често с букви или цифри). Проверяващият нанася точките в предвидените за това полета съобразно правилността на отговора и отбелязаната степен на увереност.

При дефинитивните свободни отговори в шаблона следва да се определят синонимни алтернативи (думи, символи, числа) в смисъла на правилното решение. Комплексните свободни отговори изискват по-сложни схеми за определяне на правилните решения. Тази схема се описва вербално и е съставна част от инструкцията за учителя. Тук трябва да се определи, дали се изисква точно решение на поставения проблем, исторически анализ или смислово решение. Затова е по-подходящо да се дадат сведения за оптималната схема от правилни решения на поставения проблем. Фиксират се точките, които се присъждат при наличието на определени сведения, факти или понятия, а също така неща, които не бива да се отчитат в оценката (напр. стил, правопис и др.).

За разлика от оценката на решенията, която представлява класифициране и точкуване на правилните отговори, при анализа на решенията се извършва техническа регистрация и първична обработка на вече точкуваните отговори. Тук единицата на количественото проучване е отделният пробант, който се характеризира с рангово скалиран количествен признак - общ брой точки от теста. Следващият етап от анализа на резултатите от теста представлява преобразуването на номиналните точкови стойности (т.е. общият брой точки, който е набрал ученика в проведения тест) в процентни стойности (напр. 33 достигнати точки от 70 възможни = 47 %). Това се налага, за да могат да се правят сравнения между всички ученици, които са положили тестове с различна дължина. Получената стойност съдържа необходимите сведения за успеха на ученика в съответната тестова ситуация. Трансформацията се получава по следната формула:

$$T\% = \frac{ДТ \cdot 100}{МТ},$$

където $T\%$ - процентна стойност по отношение на максималния брой точки

ДТ - действителен брой точки, постигнати в теста

МТ - максимален брой точки в теста

Емпиричните данни, получени в резултат на провеждането на теста, подлежат на анализ в две направления: статистическо и дидактическо. Статистическата обработка се прави с цел ревизиране и нормиране на теста по отношение на качествените критерии. Дидактическата обработка включва регистриране и анализиране на данните в списъци за определяне на групи с еднакъв успех (хомогенност по отношение на успеха) и за наблюдаване и управление на учебния процес. В таблицата за разпределението на тестовите резултати за учениците се нанасят общият брой точки от теста, заедно с процентната точкова стойност. Така резултатите за всички ученици от тестваната извадка могат да се сравняват лесно. При разделяне на айтемите от теста на отделни подгрупи (подтестове) според конкретни теми, отбелязаните в списъка точки за подгрупите ще дадат сведения за пропуските в обучението на всеки отделен ученик.

Таблицата на тестовите резултати на учениците има следния вид:

пореден №	име, фамилия	Rp част А	Rp част Б	...	Rp всичко	%	оценка
	...						
	...						

1-ва колонка: пореден номер

2-ра колонка: имена на учениците, взели участие в теста

колони 3,4,...: точки за отделните подтестове

6-та колонка: общ брой точки за целия тест

7-ма колонка: процентна точкова стойност, общ брой точки Rp в проценти.

8-ма колонка: оценка

Всички тестове, които са проведени с една и съща група ученици, образуват сумарно разпределение в зависимост от тестовите резултати (процентни точкови стойности). Регистрирането на процентните средни стойности от тестовете за един учебен срок изпълнява предимно дидактически функции. Отбелязват се процентните средни стойности за всички тестове от един учебен срок и за всички пробанти. При това скалиране се използват интервали с постоянна дължина, например 5 процентни пункта. Така получената таблица на разпределение дава сведения за реакцията на цялата тествана популация върху съвкупността от тестове. На базата на тези данни може да се вземе решение за определяне на нивото на успеха на тестваната група като цяло.

Честотно разпределение на резултатите от теста

проц. средни стойности	честота
96 - 100	15
91 - 95	21
86 - 90	35
...	
0 - 5	10

Оценяване на постиженията на учениците

Оценките са необходими за измерване на успеха и за сравняване на учениците според нивото на техните знания. Проверката на знанията чрез дидактически тестове се извършва с допълнителна цел, а именно определянето на ефективността на учебния процес. При това емпиричната дидактика реализира следните основни функции: Оценката, която се получава в резултат от проведения тест, дава ориентация за това, до каква степен ученикът изпълнява поставените изисквания. Оценъчната скала се фиксира според учебния материал. Тя не бива да се измества в посока, която да благоприятства повишаването на средния успех на учениците. Същевременно, тази оценка дава възможност за сравняване на всички ученици от тестваната група. Улеснява се индивидуалната оценка на ученика, която показва по обективен начин неговия успех или неуспех в сравнение с непосредствените му конкуренти. При диагностиката на индивидуалните знания на ученика според установената систематика от учебни цели в резултат от проведения дидактически тест или цяла поредица от тестове, може да се определи таблица, задаваща постигането на фиксираните в държавните стандарти учебни цели за всеки ученик в тестваната група по следния начин:

ученици	учебни цели			
	T_1	T_2	T_3	T_q
1	1	0	0	1
2	0	1	0	0
...				
N	1	0	1	1

Всяка клетка e_{ij} (ред i , колонка j) от таблицата определя, че ученикът i е постигнал учебната цел j , когато $e_{ij} = 1$; в противен случай $e_{ij} = 0$. Сведенията от тази таблица могат да се интерпретират в две отношения: от една страна в съдържателен аспект, като резултатите от анализа отразяват съдържателните отношения в учебния процес като цяло. Емпиричните данни позволяват определянето на тематични категории, в които учебните цели не са постигнати от преобладаващата част от учениците. Във второто измерение, според този двумерен модел⁸⁹, таблицата дава сведения в поведенческата област на познавателния процес, отразявайки постигането на когнитивни, афективни и психомоторни учебни цели, според класификацията на Блум⁹⁰. Според емпиричните данни, които са обобщени в таблицата на учебните цели, могат да се определят общи оценки, когато всички учебни цели според установените стандарти са били евалуирани с помощта на дидактически тестове. За всеки

⁸⁹ Вж. S c h o t t, F. Zur Präzisierung von Lehrzielen durch zweidimensionale Aufgabenklassen. - In: K l a u e r, F r i k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p. 45-73.

⁹⁰ Вж. например B l o o m, B.S. Taxonomy of educational objectives. The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. New York, 1956

на дидактически тестове. За всеки тематичен комплекс са разработени съответни тестове, резултатът от който определя възможностите на ученика с помощта на число (бал). Използвайки адитивния оценъчен модел⁹¹, ученикът получава обща оценка като относителен дял на изпълнените от него изисквания, примерно по следната формула:

$$\text{Обща оценка} = \frac{(\text{максимална} - \text{минимална оценка от скалата})r}{s} + \text{мин. оценка от скалата}$$

където: r - брой на успешно положените тестове,

s - общ брой тестове;

т.е., в случая на петобална скала с максимална оценка 6 и минимална оценка 2 получаваме:

$$\text{оценка на ученика} = 4 * r/s + 2.$$

Тестовите се използват и в областта на програмираното обучение, като част от програмирани дидактически материали, а също така и като контролна инстанция при въвеждането на дидактически иновации и експерименти.

Качествени критерии за дидактическите тестове

Качествените критерии на тестовите, обективност, валидност и надеждност, подлежат на количествено измерване. Под обективност на теста трябва да разбираме независимост на определянето на резултата от съответния проверител. Тестът е максимално обективен тогава, когато различни учители оценяват едно и също поведение на ученика по еднакъв начин. Или, когато едно и също поведение на ученика се оценява от същия учител по еднакъв начин при повторно провеждане на теста. Максимална обективност се постига, когато условията за провеждане и проверка на теста са уеднаквени в най-пълна степен.

Валидността на теста често се определя като степен на точност, с която тестът измерва това, което е предвиден да измерва. Валидността на метода за измерване не бива да се идентифицира с формалната точност на използвания инструмент на измерването, т.е. на самия тест. Има се предвид съдържателното съответствие на резултатите от измерването с това, което трябва да бъде измервано. При дидактическите тестове валидността се описва по-точно като степен на съвпадение между определени учебни съдържания или описания на учебни цели с конструираните за целите на тяхното измерване тестови айтеми. Тестът е валиден, когато въпросите от теста покриват в максимална степен интелектуалните и съдържателни изисквания, зададени в учебната програма. Този вид валидност се нарича съдържателна валидност (валидност по съдържание - *curricular validity*). Съществуват и други концепции за валидност - валидност по предсказ-

⁹¹ Вж. W e i s, W. Zensierungsmodelle und ihre pädagogischen Konsequenzen. Die deutsche Schule 63(1971)9, p.542-553.

ване, по съвпадение, по външен конструкт, които обаче на практика са без значение при определяне на валидността на теста. Валидността по съдържание на даден тест не се определя чрез численостатистически методи. С помощта на екип от експерти, които не са участвали в конструкцията на теста, се проверява, дали тестът репрезентира диапазона от подложените на проверка учебни цели. Под понятието надеждност разбираме точността, с която тестът измерва това, което фактически измерва, без оглед на съдържанието. Надеждността се отнася до формалната точност на резултатите от измерването. Надеждността се определя по два начина. Може да се установи, до каква степен резултатът от теста на едно лице се променя при повторно тестиране със същия инструмент. Константността на резултата от измерването се определя чрез корелация на стойностите, получени при двата теста. Полученият по този начин параметър се нарича коефициент на надеждност.

От друга страна точността на измерването би могла да се изрази с помощта на стандартната грешка. Тя отчита факта, че резултатите от измерването се разсейват около определена "действителна" стойност. В областта на психологията тази действителна стойност се дефинира теоретично като средна стойност от безкраен брой измервания върху един и същ пробант. Отклоненията от средната стойност при тази безкрайна поредица от измервания образуват грешката на измерването. Физическите предмети не се променят при повторно измерване, но при регистриране на поведението на човека възникват допълнителни ефекти, които променят измервания обект. Затова стандартната грешка за психологическите инструменти на измерване може да се определи само по индиректен начин. Според представената дефиниция тестът може да бъде надежден, когато стандартната грешка при измерването е минимална или когато съвпадението на резултатите при повторно тестиране е максимално, което се изразява с коефициента на корелация (корелационен коефициент близък до +1, при стандартизирани тестове, $R \geq +0.85$).

Наред със споменатите по-горе качествени критерии, които трябва да изпълнява един тест като съвкупност от айтеми, квалификацията на метода на измерване като тест зависи от анализа на отделните тестови айтеми по отношение на тяхната трудност и разделителна способност. Емпиричният анализ на айтемите предхожда определянето на надеждността на теста. Данните, които се определят при анализиране на айтемите, до голяма степен оказват влияние и върху точността на теста. Затова тестовете задължително се анализират по отношение на включените в тях въпроси.

Трудността на въпрос от теста се определя като процентен дял на лицата от представителната извадка, които не са решили правилно въпроса. Индекс на трудност 60 означава, че 40 процента от изследваните лица са решили правилно задачата. Тестовият айтем е толкова по-труден, колкото е по висок неговият индекс на трудност.

Индексът на разделителната способност (дискриминативната сила) на един айтем показва, в каква степен той е подходящ за разграничаване на силните от слабите ученици. Айтемът притежава висока разделителна способност, когато силната група от представителната извадка е решила този въпрос правилно в много повече случаи отколкото слабата група. Тест, въпросите на който са с нисък индекс на разделителна способност, не е подходящ за диференцирано измерване между слабия и силния успех на учениците. Определянето на дискриминативната сила се извършва чрез корелация на въпроса с общата точкова стойност от теста или чрез сравняване на успеха от две екстремални групи.

За сравняване на индивидуалните резултати от теста с успеха на различни лица със сходни белези (напр. възраст, образование, пол и т.н.) тестът трябва да се нормира. Нормирането се извършва с помощта на представителна извадка от пробанти, скалата от процентни точкови стойности, на които служи за основа на сравненията с успеха на други пробанти, изпълнили същия тест. Определените в този процес норми дават сведение за това, дали конкретен индивидуален успех следва да се определи за посредствен, добър или отличен в сравнение с успеха на базисната група.

Анализ на разпределението

Първоначална представа за разпределението на резултатите от теста, представени като процентни дялове в интервали от по 10 процентни пункта например, получаваме след попълване на таблицата на разпределение за резултатите от проведения тест.

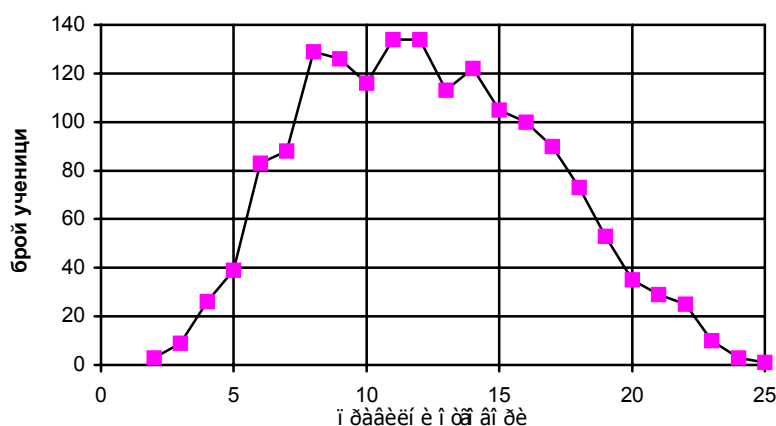
Честотно разпределение на резултатите от теста, проведен с извадка от 1646 ученици

брой правилни отговори	брой ученици	брой правилни отговори	брой ученици
25	1	13	113
24	3	12	134
23	10	11	134
22	25	10	116
21	29	9	126
20	35	8	129
19	53	7	88
18	73	6	83
17	90	5	39
16	100	4	26
15	105	3	9
14	122	2	3

Определените абсолютни или относителни честоти могат да се представят с помощта на линейна диаграма за онагледяване на честотното разпределение. Формата на емпиричното разпределение на ре-

резултатите от теста, наред със сведенията от дидактически характер, дава информация и за качеството на самия тест. Разсейването около средната точкова стойност и формата на разпределението за съответния тест позволяват да се поставят първичните хипотези за трудността и разделителната способност на тестовите айтеми. Когато резултатите се разпределят равномерно по цялата скала от процентни точкови стойности, значи тестът е в състояние да разграничава силните от слабите ученици в смисъла на дидактическите изисквания според учебната програма по история. Освен това той не изкривява резултатите, примерно в полза на постигането на по-висок успех, т.е. не бива да има точкови интервали, които да остават незаети. Обикновено емпиричното разпределение прилича по форма на теоретичното нормално разпределение.

*Честотна крива за разпределението на резултатите от теста*⁹²

Когато горната част от скалата (51 - 100 %T) е по-плътна заета отколкото долната (0 - 50 %T), тестът е много лесен за извадката, с която той е проведен. При разпределения с ограничен диапазон на разсейване (концентрация на емпиричните стойности в една част от скалата) със сигурност можем да предпологаеме, че трудността на въпросите не съответства на изискванията. Анализът на разпределението на емпиричните честоти дава сведения за формата и честотата на процентните точкови стойности за разглежданата извадка от пробанти. По този начин може да се констатира, дали тестът изпълнява определените качествени критерии. Общото разпределение на показаните по-горе примерни резултати от тест води до определяне на средния брой правилни отговори в извадката $\bar{X} = 12,24$. Определена е медиана $Me = 12,02$, което означава, че половината от учениците имат по-малко от 12,02 правилни отговори, а другата половина -

⁹² Представени са действителни данни от първа апробация на тест за ученици от седми клас по история в частта въпроси с множествен избор. Тестът е проведен през март 1999 г. с представителна за страната извадка от седмокласници.

съответно повече. Медианната стойност е близо до средната, което е признак за оптимална трудност на тестовите въпроси. Ниските резултати са относително малко на брой (една четвърт от учениците имат 8,77 правилни отговори и по-малко). Високите оценки биха съответствали на стойности за правилните отговори над 15,57, което дава възможност за разграничаване между силни и слаби ученици. Вариационният коефициент за извадката от 1646 ученици е $V = 43,2$ (стандартно отклонение $S = 4,46$).

По-нататък количественият анализ продължава с анализ на тестовите единици.

Анализ на тестовите единици

Анализ на трудността на въпросите: За изчисляване на индекса за трудността на айтемите тестовите формуляри или формулярите с отговори трябва да се анализират по отношение на категориите правилен/неправилен отговор на ученик и айтем. Подхожда се както следва:

- Всеки проверяващ нанася номерата на въпросите от теста и образува таблица. При въпроси с избираеми отговори, в таблицата се предвиждат всички варианти за отговор, а при отговори за съпоставяне - всички възможни двойки за съпоставяне.

Таблица за изчисляване на индекса на трудността на въпроса

	S_n	S_H
1	30	20
2a	40	10
2б	30	20
...		

- Правилните и неправилните отговори се преброяват.
- Отбелязванията за всеки айтем се сумират и сумите се нанасят в колонките S_n и S_H .
- Сумите S_n и S_H , получени от всеки проверяващ, се обобщават в една обща таблица. При това сборът от S_n и S_H трябва да е равен на общия брой на учениците N .

След тази предварителна подготовка може да се изчисли индекса на трудността на въпросите за всеки отделен айтем. Това става по формулата:

$$P = 100 \left(1 - \frac{S_n - \frac{S_H}{m-1}}{N} \right),$$

където

S_p - общ брой правилни отговори

S_n - общ брой неправилни отговори

m - брой на вариантите за избор, при алтернативен избор $m = 2$, при отговори за съпоставяне m се равнява на общия брой на съчетанията от двете групи за съпоставяне.

N - общ брой на учениците, взели участие в теста.

При въпроси, които изискват дефинитивен свободен отговор, формулата се свежда до:

$$P = 100 \left(1 - \frac{S_n}{N} \right)$$

Термът в скоби се умножава със 100 за получаване на целочислени резултати.

Списък на въпросите със съответния индекс на трудност

-	S_p	S_n	P	забележка
1	85	65	43	средна трудност, подходящ
2а	45	105	93	много труден, да се подмени
...				
6	110	40	27	много лесен

Като гранични стойности за максималната, респективно минималната трудност, са приети $P = 80$ и $P = 20$. Тестът в никакъв случай не бива да включва само лесни или само трудни въпроси. По-подходящо е, айтемите да се концентрират в централния диапазон - от $P = 40$ до $P = 60$. В идеалния случай трябва да получим нормално разпределение на айтемите по скалата на индекса на трудността. При определяне на трудността на въпроси с избираем отговор допълнително трябва да се провери, дали и с каква честота се избират всички дистрактори. Дистракторите, които не се избират от учениците, не са подходящи за намаляване на възможността за отгатване. Най-подходящи са такива айтеми, при които всеки дистрактор се избира с еднаква честота. Това изискване на практика се постига твърде рядко.

Анализ на дискриминативната сила на въпросите: На следващия етап от емпирично-статистическия анализ на въпросите се определя дискриминативната сила (разделителната способност) на отделните айтеми от дидактическия тест. За всеки айтем се изчислява индекс на дискриминативната сила, който определя, в каква степен айтемът различава слабите от силните ученици. Висока стойност на индекса сочи, че добрите ученици отговарят правилно на въпроса относително по-често, отколкото слабите. Тест, който съдържа много айтеми с индекс на дискриминативната сила около 0 или с отрицателен знак, не е подходящ за диференцирано измерване на успеха. Известни са различни методи за изчисляване на индекса на дискриминативната сила. При стандартизирани психометрични тестове този индекс се определя чрез корелиране на честотата на правилните отговори за

анализирания въпрос на лица от една представителна извадка с тяхната обща оценка от теста. Днес този метод все повече се измества от подходи, които се основават на сравнение на честотите на правилните отговори за определени айтеми в две екстремални групи от пробанти в същата извадка. Формират се две групи - долна и горна или силна и слаба, които се сравняват по отношение на честотата на правилните отговори. Дискриминативната сила се изчислява от разликата в относителните честоти на правилните отговори за силната и слабата група. Силната и слабата групи се състоят, примерно, от по 25% от учениците. Начинът на изчисление е следния:

- Съставя се таблица на правилните варианти за отговор.
- Образува се извадка от формулярите за отговор на всички ученици, участвали в теста. Те се ранжират така, че най-високият резултат да се намира на върха на купа с формуляри, а най-слабият - на дъното.
- Общият брой на формулярите от извадката (= 100%) се дели на 4 (= 25%).
- Според така установения брой за 25% от горния и от долния край на купа се изтеглят еднакво количество формуляри. Така екстремалните групи вече са съставени.
- Преброяват се правилните отговори от силната група за всеки въпрос, а след това правилните отговори в слабата група.
- Сумите S_d (за слабата група) и S_c (за силната група) се нанасят в таблицата.

Таблица за определяне на дискриминативната сила

-	S_d	S_c	D
1	15	10	25
2	13	5	40
3а	18	10	40
4д	5	15	-50

- Сборът на правилните отговори в слабата група S_d се изважда от сбора на правилните отговори в силната S_c група. Полученото число се дели на обема на екстремалната група ($N/4$) и се умножава по 100, за да се получат целочислени стойности

$$D = \frac{4(S_d - S_c)}{N} 100$$

- Стойностите се нанасят в таблицата.

Колкото по-висока е изчислената стойност D, толкова по-голяма е дискриминативната сила на айтема в извадката. Ниските стойности сочат, че айтемът не е подходящ за разграничаване между добрите и слабите ученици. Стойностите близки до нула показват, че айтемът изобщо не диференцира. Отрицателни стойности се получават, кога-

то слабите ученици отговарят правилно на въпроса относително по-често отколкото силните. Това се получава при неправилна формулировка на въпроса, неподходящи варианти за отговор или неточни инструкции. Долната граница за индекса на дискриминативната сила е $D \leq 20$.

Още при определяне степента на трудност на въпроса се предрешава постигането на критерия "дискриминативна сила". Между двата критерия съществува зависимост, която Линерт нарича "параболична": Айтем с ниска трудност обикновено притежава ниска дискриминативна сила, с нарастване на трудността се покачва и разделителната способност, за да достигне максимума си при средна трудност, след което разделителната способност отново спада. Колкото повече айтеми със средна трудност съдържа тестът, толкова по-висока е вероятността, методът на измерване да разграничава силните от слабите ученици.

Анализ на надеждността на теста

Всяко измерване е съпроводено с грешки, които в известна степен оказват влияние върху точността на резултатите. Дидактическите инструменти за измерване на ученическия успех се анализират по отношение на това, с каква точност те регистрират определени аспекти от обекта на измерването. Тази част от анализа дава сведения за достоверността, стабилността на резултатите от теста. Именно по това се различават обективните средства за измерване на успеха от традиционните. Надеждността на теста би могла да се определи чрез корелационен анализ за степента на съвпадение на тестовите резултати с една и съща представителна извадка. В литературата се споменават четири различни метода от този тип. Коефициентите за надеждността на теста се интерпретират по същия начин, както корелационните коефициенти. Корелация от 0.90 за данни, получени в различните моменти на провеждане на един и същ тест върху една и съща извадка, показва, че учениците постигат приблизително еднакви резултати при повторно тестиране. Според Кронбах могат да се определят три вида коефициенти, характеризиращи надеждността:

Коефициентът на стабилността показва в каква степен могат да се повторят индивидуалните резултати от теста при повторно прилагане на същия тест. Коефициентът на еквивалентност дава сведения за това, доколко съвпадат резултатите от теста с други резултати, получени при паралелно тестиране по същото време. Коефициентът на стабилност и еквивалентност обединява аспектите на споменатите по-горе коефициенти.

Методът на повторното тестиране (test-retest-method) служи за определяне на коефициента на стабилност. Тук се корелират измерените стойности, които се получават от повторното прилагане на един и същ тест върху една и съща извадка. Коефициентът на еквивалентност се определя най-подходящо с помощта на метода на паралелно-

то тестиране. С една и съща извадка се провеждат две паралелни форми на същия тест непосредствено една след друга или след определен период от време. Резултатите от двата теста след това се корелират и изчисленият коефициент служи за мярка за надеждността на теста. Когато времето между провеждането на двете паралелни форми е малко (например няколко часа), определеният коефициент представлява мярка за това, с каква надеждност теста измерва съществуващите моментни различия. Когато промеждутъкът от време е няколко седмици, коефициентът определя стабилността на теста, а също така и точността на измерването.

Друг метод за определяне на надеждността, в смисъла на еквивалентност на резултатите е методът на разполовяване на теста (split-half-method). Този метод се прилага, когато се конструира и реализира само една форма на теста. След тестиране айтемите се разделят на две равностойни половини. Определят се резултатите за всички участници и за всяка половина от теста поотделно. Изчислява се коефициент на корелация, който е валиден за едната половина от теста. Валидността на коефициента може да се разшири върху целия тест с помощта на формулата на Спирмън-Браун (Spearman-Brown):

$$r = 2 \frac{r_{12}}{1 + r_{12}}$$

където r - корелационен коефициент на Спирмън-Браун,

r_{12} - корелационен коефициент между резултатите от двете половини на теста

Надеждност от типа на еквивалентността може да се определи с помощта на консистентния анализ. Тук тестът се разделя на толкова части, колкото въпроса са включени в него. Статистическите параметри (средна стойност, стандартното отклонение) служат за оценка на вътрешната консистентност, т.е. на точността на измерването. Консистентността се отнася до успеха на всеки член от анализираната извадка. По този начин индиректно се определя хомогенността на елементите от теста. Като подходящ измерител се използва формулата на Кюдър-Ричардсон (Kuder-Richardson)⁹³:

$$K = 1 - \frac{\overline{X}(N - \overline{X})}{NS^2},$$

където K - коефициент на Кюдър-Ричардсон,

$\overline{X}$ - средна стойност за точковите оценки от отделните подтестове,

S - стандартно отклонение,

⁹³ Вж. R i c h a r d s o n, M.W., G.F. K u d e r. The Calculations of Test Reability Coefficients on the Method of Rational Equivalence. J. Educ. Psychol. 30(1939), p. 681.

N - обем на извадката.

Стандартна грешка на измерването

Надеждността на теста е тясно свързана със стандартната грешка при измерването. Стойността, която задава стандартната грешка, определя вероятния диапазон на грешката за резултати, получени при еднократно измерване. Ако стандартната грешка е ± 2 точки, ученик получил 30 точки от теста, в друг случай с вероятност от 68%, би могъл да постигне резултати между 28 и 32 точки. С вероятност 95% могат да се очакват резултати от 26 до 34 точки. Изчисляването на стандартната грешка се извършва с помощта на коефициента на надеждност r :

$$SM = s \cdot \sqrt{1 - r}$$

със s - стандартно отклонение. Стандартната грешка е особено подходяща за определяне на точността на измерването на даден тест за различни групи от ученици, защото този параметър е относително независим от различните разпределения на резултатите от теста.

10. Тестови скали и норми

Целта на нормирането се състои в получаване на тестови резултати от една представителна извадка, която е конструирана специално за приложението на определен инструмент на измерване. Тези норми могат да се използват за сравнителен мащаб на конкретните индивидуални постижения. Така дидактическият тест, предвиден за проверка на знанията по даден предмет и за определена възрастова група, би намерил по-широко приложение, в различни училища, различни групи ученици, обучавани по една и съща учебна програма и т.н. Резултатите от тестовете, при това, стават сравними помежду си. Резултатите от прилагането на теста върху една представителна за тестваната популация извадка, позволяват на учителя да подреди индивидуалните постижения на учениците, примерно по следния начин:

В сравнение с успеха на всички тествани ученици от една и съща възрастова група, ученикът X получава оценка, която съответства на процентна рангова стойност T , т.е. той надвишава по успех T % от всички тествани ученици.

В този случай, индивидуалния резултат се сравнява с процентния дял на учениците от тестваната популация, които са постигнали еднакво висок резултат. Напълно е възможно, в тази схема на оценка даден ученически успех да се определи като слаб в рамките на общото ниво на успеха в класа, но в същото време да представлява напълно задоволително равнище на знания, в рамките на една по-голяма популация, в която са включени много класове от различни училища. Сравнението на индивидуалния успех с тестовите норми позволява да се релативира успеха на ученика по отношение на общото ниво на успех в изследваната група от ученици, а също така и да се коригира мащаб на оценка на всеки отделен учител. В резултат на еднократно нормиране върху представителна извадка не би могло да се

миране върху представителна извадка не би могло да се определят норми за дидактически тестове, които да се прилагат в рамките на определени учебни системи и възрастови групи за измерване на успеха според операционализираните учебни цели. Най-напред се разработва окончателната форма на теста, която удовлетворява качествените изисквания към дидактическите тестове. След това се събират резултатите от теста за няколко последователни потока (в продължение на няколко учебни години). Така се набира една задоволителна емпирична основа за извършване на нормирането, като номиналната скала на измерване обикновено включва от 300 до 400 точки.

Съществуват два подхода за уеднаквяване на резултатите на тестове с различна дължина и различен максимален брой точки, с които да се създадат условия за еднакво оценяване. Първият метод се състои в определяне на процентни дялове на индивидуалните постижения в рамките на всеки отделен тест. Това всъщност е споменатата вече процентна точкова скала. Процентните точкови стойности могат да се събират и делят, което е съществена предпоставка за определяне на разлики в нивото на успеха, на базата на средния успех за срока и учебната година. Напълно е ясно, че процентните точкови стойности са всъщност релативирани номинални стойности (резултати от теста) и не могат да се използват в смисъла на нормираните стойности. От друга страна, този метод е практически най-полезен за намиране на общовалидните норми за оценка на успеха.

От друга страна се предлага, дадено разпределение на номиналните резултати от теста в рамките на представителна извадка от ученици да се трансформира в стандартизирана петобална скала по принципа на т.нар. скала "stanine" (standard line). Това деление от тип "stafift" се основава на кривата на нормалното разпределение и определя процентни дялове към конкретни нормени единици.

Ако в теста са взели участие 35 ученици, то тази група се разпределя по оценъчната скала както следва.

оценки	брой ученици	проценти
6	1	2.27
5	4	13.59
4	25	68.27
3	4	13.59
2	1	2.27

Тази форма на стандартизирано измерване на успеха пренебрегва съзнателно емпиричните разпределения, които понякога, в отделни групи от ученици, се отклоняват от нормалното разпределение. Лесно можем да си представим, че по този начин един и същ ученически успех ще се оценява по различен начин, в зависимост от това, дали той ще бъде включен в силна или слаба извадка. Вероятността за различно оценяване на един и същ резултат от теста се увеличава в съответствие с нарастващия дял на учениците с висок или нисък успех в малка по обем извадка. От друга страна, в определена група от ученици е възможно натрупване на резултатите в средния диа-

ници е възможно натрупване на резултатите в средния диапазон на скалата, като в същото време екстремалните области от скалата остават незаети. В този случай също се налага различно оценяване на определени резултати от теста, така че да се постигне равномерно разпределение (т.е. нормално гаусово разпределение) по цялата скала.

Приложението на стандартизираното нормално разпределение, като основа за оценка на успеха, не е свързано с проблеми в случаите, когато номиналните стойности се разсейват по цялата скала и тяхното разпределение качествено се доближава до формата на нормалното разпределение. При тези условия стафифт скалата намира приложение, когато се изисква оценка на успеха в малки групи от ученици, не подлежащи на силна диференциация по отношение на успеха (напр. за определяне на групи от напреднали или изоставащи). Емпирично получените резултати от тестовете, определени за конкретни групи от ученици, много рядко ще се разпределят по нормален закон. Този факт трябва да се отчита, когато се взима решение за използване на сравнителна база. Това означава, че всички мерни единици, получени чрез нормално разпределение на номиналните стойности, в изключителни случаи ще бъдат подходящи за норми на дидактически тестове. При нормиране на дидактически тестове най-вече ще се използват такива мерни единици, които не зависят от конкретен закон на разпределение.

5. Тестови скали

Процентни рангови норми

Процентната рангова норма за дадена номинална точкова стойност, като резултат от провеждането на теста, се получава от процентния дял на лицата от представителната извадка, успехът на които е под тази номинална стойност. Процентният ранг определя относителната позиция на индивидуалния успех в рамките на разпределението на резултатите от теста за една голяма група от пробанти (представителна извадка), които притежават редица общи белези (възраст, клас, пол, училищна форма и др.). Скалата включва стойности от 0 до 100. Процентен ранг 60 в тази скала при номинална точкова стойност 30 означава, че 60 % от всички ученици в представителната извадка са постигнали резултати от 0 до 30 точки, докато 40 % са постигнали подобри резултати. Средният успех се характеризира с процентен ранг 50. Процентните рангови норми се определят по следния начин:

- Индивидуалните резултати от представителната извадка се записват по възходящи стойности.
- Общият брой на пробантите се дели на 100, с което се определя дяла от ученици на един процент.
- Според получената стойност скалата на тестовите резултати се разделя на 100 интервала с еднаква дължина.

- Номиналните точкови стойности отговарят на процентния дял от ученици и заедно с това на процентния ранг на дадена точкова стойност.

На практика методът се опростява чрез обединяване на няколко точкови стойности в интервали (класи). След това се преброяват лицата, които отговарят на получените интервални деления. Тест с максимален брой точки = 40 се провежда с 300 ученици. Резултатите от теста са разпределени в класи от по 3 точки по следния начин:

граници на интервалния клас	честота	натрупана честота	натрупан %
37-39	10	300	100
34-36	12	290	96.66
31-33	15	278	92.66
28-30	22	263	87.66
25-27	33	241	80.33
22-24	42	208	69.33
19-21	50	166	55.33
16-18	40	116	38.66
13-15	30	76	25.33
10-12	25	46	15.33
7- 9	12	21	7
4- 6	6	9	3
1- 3	3	3	1

Към всяка натрупана честота се определя процентният дял по отношение на обема на цялата тествана популация. В класа 1-3 кумулираната честота е 3 - това са 1 % от 300 ученика; т.е.

$$(100 * cf_{1-3})/N = 1\%$$

Получените процентни рангови стойности могат да се представят като кумулативна процентна крива, с помощта на която лесно могат да се отчетат междинните стойности. От тази графика можем да отчетем, например за точкова стойност 8 процентен ранг 5, а за 16 точки - процентен ранг 29. (Процентните рангови норми могат и да се изчисляват, но това е по-трудно). Ученик, постигнал 8 точки в теста, е надминат по успех от 95 % от учениците. Следователно неговият успех трябва да се окачестви като много слаб. По този начин биха могли да се определят процентни рангове за всяка точкова стойност в рамките на разпределението. Процентните рангове, като основа за образуването на нормирана скала, се интерпретират лесно и от непросветени в областта на статистиката потребители.

При интерпретацията на разлики между процентните рангове трябва да се знае, че еднакви разстояния на ранговете показват несъответстващи на дължината различия в успеха, в зависимост от разглеждания диапазон на скалата. В средния диапазон на процентната рангова скала попадат много повече случаи отколкото в екстремалните диапазони, затова еднакви разстояния в крайните диапазони репрезен-

тират много по-големи различия в успеха. Процентните рангови норми предлагат нелинеен мащаб за нормиране. Затова те не бива да се събират и умножават, напр. за получаване на среден процентен ранг за разглежданата извадка. Те позволяват само съпоставянето на индивидуалния успех за конкретен тест с нормираните стойности от същия тест. Сравнение и определяне на характеристики с процентните рангови норми от различни тестове става възможно, едва след преобразуване на определените рангови процентни стойности в нормирани стандартни точкови стойности. Това преобразуване не променя разпределението на номиналните резултати. То води само до построяването на скала с променена средна стойност.

Стандартни точкови стойности могат да се изчисляват, когато разпределението на резултатите от теста се доближава до нормалното. Ако искаме да постигнем нормиран мащаб, който да бъде валиден за всички разпределения, емпиричните разпределения трябва да се приспособят до нормалното разпределение. Този процес се нарича нормализиране и се осъществява чрез натрупване на номиналните стойности в определени интервали и разреждане на стойностите в други интервали, така че да се постигне приближено нормално разпределение.

Т-скали (скали на Торндайк)

Най-често използваната стандартна скала за стандартизирани дидактически тестове е Т-скалата⁹⁴. Тя притежава средна стойност 50 и стандартно отклонение 10. Една десета от стандартното отклонение отговаря на една единица от Т-скалата. Разликите в разстоянията в Т-скалата се интерпретират по един и същ начин във всички интервали на разпределението, защото разстоянията на Т-стойностите са винаги еднакви.

$$T_i = 10 \frac{x_i - \bar{X}}{S_x} + 50$$

T_i - стойност от Т-скалата;

x_i - номинална точкова стойност;

$\bar{X}$ - средна стойност по номиналната скала X ;

S_x - стандартно отклонение по X

Т-скалата дава информация, в каква степен индивидуален резултат от теста надвишава или подминава средния успех на цялата тествана група. Тези отклонения се възпроизвеждат от Т-скалата в стандартизирани и сравними единици. Поради еднаквост на отделните скални интервали Т-стойностите могат да се използват за обобщения и сравнения. Освен това е възможно осредняването на Т-стойностите от

⁹⁴ Скала на Торндайк, вж. K r u s k a l, J.B., M. W i s h. Multidimensional Scaling. Beverly Hills, London, 1978.

един и същ тест за различни ученици. Изчислява се и средната стойност от успеха на един и същ ученик за различни тестове, а с тези параметри могат да се получат средни стойности, валидни за групата от тествани лица или за отделни ученици. По този начин се създава условие за оценяване на успеха на базата на норми от няколко специализирани дидактически теста. Т-скалата може да се използва за всяка оценъчна или нормирана скала. С нея може да се определи общият успех за отделни предмети в даден период от време (средна Т-стойност от различни тестове).

Количествени методи и историческо съзнание

Следващото измерение на емпириката в дидактиката на историята е свързано с историческото съзнание. Според дефиницията на Яйсман дидактиката на историята има отношение към историческото съзнание в обществото, що се отнася до съдържанието и отражението на историческите процеси, съществуващите представи за историята, изграждането и промяната им, както и до непрекъснатото обновяващата се и променяща се реконструкция на познанието за нашето минало. Дидактиката на историята се интересува от историческото съзнание на всички нива и на всички групи в обществото. Тя търси пътища за формиране на историческото съзнание по начин, който издига претенции към най-подходящо и правилно обяснение на миналото и към разумното разбиране на настоящето ⁹⁵.

Емпиричните методи, които се използват за измерване на историческото съзнание, целят разкриването на феномени от политическо и културно значение в обществото. Така дидактиката на историята придобива ново, комуникативно измерение, а количествените методи се използват с диагностична цел ⁹⁶. В този смисъл емпиричните методи се стремят с подходящи количествени измерители да определят рамките за пропагандиране на исторически знания в обществото, обществените нагласи за възприемането на тези знания, социалните пластове според тяхното отношение към конкретни проблеми с етнически, политически и социален оттенък. Резултатите от изследванията се използват при подготовката на оптимални програми за обучение, установяване на актуалните теми, за определяне на подходящите дидактически материали и средства. Така дидактиката на историята се поставя в непрекъснатата връзка с процесите на обществено развитие, определяйки моментното състояние на историческото съзнание в обществото, като същевременно периодично преосмисля своите цели и задачи.

1. Измерване на историческото съзнание

Нагласите в съзнанието на хората са един от начините за разбиране на поведението на хората. Емпиричната социологическа наука се за-

⁹⁵ Дефиницията за дидактиката на историята е цитирана свободно по лекциите на Проф. Фюрнрор "Увод в дидактиката на историята" в Университета Ерланген-Нюрнберг, Философски факултет, есенен семестър 1991/1992 г. Тази дефиниция е общоприета от немските историци дидактици, напр. в К.-Е. J e i s m a n n, B. S c h ö n e m a n n, Цит.съч., с. 15; J. R o h l f e s. Geschichte und ihre Didaktik. Göttingen 1986, p. 19. Цит. източник: К.-Е. J e i s m a n n. Didaktik der Geschichte. Die Wissenschaft von Zustand, Funktion und Veränderung geschichtlicher Vorstellungen im Selbstverständnis der Gegenwart. - In: E. K o s t h o r s t (Hg.). Geschichtswissenschaft. Didaktik - Forschung - Theorie. Göttingen, 1977, p. 9-33. Цит. с. 12.

⁹⁶ Вж. Ш о п о в, Й. Дидактически проблеми на историята. София, 1991, с. 273 и сл.

нимава със систематичното регистриране и обяснение на нагласи, представи и социални отношения. Още в 19-ти век се правят опити за количествена регистрация с помощта на анкети на социалните несъответствия, на масови събития с обществено значение. Днес методите за изследване на общественото мнение изцяло са навлезли в нашето ежедневие. Съвременната демоскопия проверява с помощта на количествени методи разпределението на хора от една генерална съвкупност или представителна извадка в социални категории чрез анкети с предварително структурирани въпроси. Преди провеждането на такива демоскопски проучвания следва да се разрешат проблемите около групирането на представителната извадка, конструкцията на инструмента на измерването - анкетния въпросник и избора на най-подходящия метод за количествен анализ на събраните данни, от което зависи и интерпретацията на обобщените резултати.

Наред с емпиричните методи за целите на обучението по история, дидактиката на историята си служи с емпирични изследвания, които имат за цел да определят мястото на историческата наука и популяризирането на историческите знания в обществото, отношението на отделните индивиди към тяхното минало. Емпиричните изследвания в тази широка област се отнасят до феномени от политическо и културно значение за цялото общество или за отделни групи от обществото, тъй като историческото съзнание определя до голяма степен политическото и културното съзнание и заедно с това отношенията, активностите и бъдещите нагласи на хората. Всичко това, от своя страна, определя рамките и мястото на учебния предмет история. Обучението по история винаги се поставя в тясна връзка с обществото чрез учебните планове, учебните медии от всякакъв вид, а също така и чрез всички средства за популяризиране на исторически знания, стреми се да създава представи за историческото минало.

С помощта на количествените методи дидактиката на историята получава представа за сложните процеси около формирането и функционирането на историческото съзнание, свеждайки тези комплексни процеси до релевантни зависимости между елементарни фактори, променливи, за които могат да се отчитат емпирични данни. Тези променливи подлежат на измерване, на количествено разпределение и анализ. От съществено значение тук не е само субективното описание на явленията, описанието на отношението на отделни индивиди към определени фактори, които според изследвателя биха могли да са съществени за формирането на историческото съзнание. Такива емпирични изследвания задължително трябва да изпълняват определени критерии. На първо място изследователският процес трябва да бъде прозрачен и да дава възможност за повторение и проверка от трети лица. Независимо от конкретния изследовател, от неговите настроения, желания и способности, отделните стъпки по регистриране на факти, отразяващи определени аспекти от историческото съзнание, и

нение, и интерпретацията на тези факти трябва да подлежат на независима проверка.

Приложението на емпиричните методи затова винаги става при гарантиране на тясната връзка между теория и практика. Научността на подхода се определя не само според формулировката на целите на изследването, според точността на количествените анализи, а най-вече според степента на съответствие на социалните явления към използвания научен инструментариум, т.е. според логическата състоятелност на цялата стратегия на проучването. Прилагайки количествените методи за анализ на социални отношения, например чрез попълване на анкетни листове и обработване на събраните данни, непременно бихме получили някакви реакции от страна на анкетирания лица, които разбира се, ще могат да се преброят и представят в таблици. Но когато в основата на самото допитване не е залегнала строга теоретична концепция, получените резултати ще бъдат случайни, няма да изпълняват изискванията за надеждност и валидност на инструмента, с която провеждаме проучването. Инструментът за емпиричен анализ, също както дидактическият тест, е надежден, когато измерва с голяма точност, така че при повторно провеждане на допитването да се получат сравними резултати. Валидността се отнася до въпроса, дали инструментът на измерването измерва това, което е предвиден да измерва. Ако тези основни критерии не са изпълнени, имаме всички основания да говорим за емпиризъм, който най-често се основа на неразбиране на критериите за приложимост на тази методика.

Преследвайки установената концепция на изследването, трябва да се направи връзка между теоретичните определения и емпирично наблюдаваната действителност. Концепцията за анализиране на историческото съзнание включва известна абстракция за наблюдаваните явления. На практика не е възможно да се направи изчерпателно наблюдение или регистрация на реалността. Затова подборът е задължителен. Под общата концепция за историческото съзнание трябва да се определи мястото на конкретизирани концепции, на такива фактори като националност, религиозна принадлежност, отношение към определени, ключови исторически събития. Наблюдаваните и регистрирани данни задължително се обвързват с тези теоретични конструкции.

Първата стъпка в тази насока е описанието на теоретичните конструкции с помощта на една предварително установена понятийна схема. Това означава на практика свързване на теоретичните концепции и на наблюдаваната действителност посредством операционални определения. Това е един съществен етап от емпиричното изследване на историческото съзнание, защото при опита за допиране на логическото с емпиричното равнище на наблюдение възникват фундаменталните проблеми, които много често остават неразрешени. Затова емпиричните изследвания по-скоро биха могли да доведат до вре-

менни доказателства на наблюдавани и теоретично обосновани отношения.

Отхвърлянето на един или друг теоретичен модел с помощта на емпирични методи е окончателно само тогава, когато това заключение не е било предизвикано изкуствено и е било плод на незадоволително операционализиране на логическо равнище. В процеса на проучване от значение е не само конкретното определение на дадено понятие, а също така и начина на използването му за целите на емпиричната проверка. Най-често отделни понятия се използват като променливи. Когато трябва да се изследва примерно теоретичната концепция за "корените на нашата народност", то тази дефиниция трябва да се операционализира чрез няколко променливи, като "обединяване на славяните с прабългарите", "сливането и претопяването на прабългарите в славянството" и т.н. Често измерването на определена конструкция не би могло да се извърши непосредствено. Тогава се прибегва до използването на индиректни променливи, както, например, за определяне на "социалните различия в обществото" е подходящо да се измерва нивото на доходите или имущественото състояние на групата от анкетирани лица. Събраните данни представляват стойностите за наблюдаваната променлива, които се разпределят, в зависимост от използваната скала (от две стойности за дихотомните променливи, до безкрайно много стойности при метрично скалираните променливи).

2. Методи и инструменти на проучването

Методите за изследване на историческото съзнание тясно се взаимодействат от социалната емпирика. Приложение намират методите наблюдение, допитване, експеримент и съдържателен анализ. Методичното наблюдение на социални отношения, характеризиращи функционирането на историческото съзнание, позволява описването на сложни социални ситуации и зависимости, като например, културно и религиозно обосновани отношения, историко-социални движения, поведение на ученици и учители и т.н. В методично отношение наблюденията се осъществяват по различен начин. От една страна, изследователят би могъл напълно да се интегрира в наблюдаваната група, така че да получи максимално разбиране за естеството на наблюдавания обект или явление. От друга страна, наблюденията могат да се извършват контролирано или неконтролирано. В първия случай, структурата на наблюдението се ограничава предварително до определен набор от квантифицируеми елементи. При неконтролираното наблюдение се извършва регистрация на предимно качествени белези по импресионистичен, по-свободно дефиниран начин. Методите за наблюдение са съпроводени с редица проблеми, по отношение на надеждността и валидността на заключенията. Поради субективността на наблюдението в изследването е възможно да намерят отражение лични отношения и предпочитания, а това нарушава обективността на резултатите.

Най-често използвания метод за емпирично събиране на релевантни, в обществено отношение, данни е допитването. Допитванията се осъществяват писмено или устно. При отворената форма на допитване - устното интервю, предварително може да се установи само основната тема на разговора, без да се използват диференцирани въпроси. Необходимата максимална формализация на изследването се постига едва при структурираната форма на допитване, където съдържанието и последователността на въпросите се фиксира предварително и с голяма точност. Напълно стандартизираните допитвания изискват наред с това и предварително задаване на възможните форми на реакция от страна на анкетираните лица. Проблемите при този способ на емпиричен анализ възникват поради реактивния характер на допитването. Данните за регистрация се получават едва в резултат на поставените въпроси. Отразяват се само твърдения, евентуално нагласи и мнения, но не и действителни поведения. Проблемът се състои в трудността, на базата на наблюдаваните нагласи да се направи заключение за реалното поведение на хората.

При съдържателния анализ (content analysis) се изхожда от факта, че езикът изпълнява една важна социална функция и че осъществената на тази основа междуличностната комуникация е индикатор за нагласи, мнения и оценки, тенденции на поведение и за други качества на автора, които не са манифестирани директно. Обекти на съдържателен анализ са протоколи за проведени разговори, доклади, писма, публикации, дори цели годишни течения на списания и вестници, та дори графити по стените на сградите, плакати и анонси. На анализ подлежат обективно наличните свойства на комуникационните форми, като вид и честота на използваните в текста символи. След определяне на обема на извадката (какво количество текст да се включи в анализа) и определяне на принципите за преброяванията (честота на срещане на определени категории от думи) се извършва същинския статистически анализ. Резултатите представляват основа за сравнение на количествената структура на различни текстове по една и съща тема, които от своя страна отразяват нагласи, афинитет и нормативни предпочитания на авторите. Проблеми при този вид емпиричен анализ възникват по отношение на контекстната обвързаност на изследвания материал. Трудно се регистрират някои съдържателни елементи, като диалектни изрази, иронизиране и т.н. Текстовите източници, които служат за изходна точка при такива изследвания, обикновено са много обширни. Затова репрезентативността на подбрения текст (формиране на представителната извадка) се гарантира само при използване на съответните статистически модели и на компютърни методи за обработване на документалните източници.

Експерименталният метод е взиман от класическите естествени науки. Експериментът е един надежден начин за установяване на каузални отношения в областта на феномени от социален характер. Независимата променлива варира при контролируеми условия, наблюдава се и се измерва ефектът от тези изменения върху зависимата

променлива. Основни белези на експерименталния метод са планируемостта, повторяемостта и вариативността. Тези критерии много трудно могат да се реализират в областта на емпиричните анализи на социални отношения, тъй като тук почти е невъзможно въвеждането на идеални експериментални ситуации. Поради това, експерименталните методи се извършват при запазване на естествената среда (експеримент на терен). Експерименталният метод включва паралелното използване на другите емпирични методи - допитване и съдържателен анализ, резултатите от които могат да се използват за обяснение на каузални зависимости в

рамките на експеримента. Споменатите методи за емпиричен анализ на социални отношения включват използването на специфични техники и инструменти, които винаги трябва да се разглеждат в контекста на съответния изследователски подход. Затова анкетният въпросник не е метод, а инструмент за емпирично изследване. В този смисъл няма добри и лоши въпросници, а само адекватни и неадекватни. Използването на инструментите винаги е подчинено на целите на изследването и е свързано с логиката на използвания метод. Когато в резултат на проучването трябва да се получи представа за зависимостите между конкретни проблемни области, то инструментът се характеризира с някои особености, различни от тези, когато се преследва представителността на заключенията. Затова се прави разлика между висока и ниска степен на структурираност на инструмента на допитването. В първия случай се използват слабо структурирани форми, а във втория - силно структурирани въпросници, които отчитат най-изчерпателно всички възможности за отговор.

От описаните по-горе методи за емпирично изследване на историческото съзнание, широко приложение намират репрезентативните (представителните за определена група от хора или за определен регион, т.е. гнездовите) допитвания. В тази връзка основно значение придобиват проблемите около формирането на представителната извадка и конструирането на въпросника. В зависимост от решението на тези въпроси се ориентира и провеждането на самото изследване както и анализът на събраните емпирични данни с помощта на количествените методи.

Анкетите за изследване на историческото съзнание се реализират като изчерпателни или непълни допитвания. В първия случай се анкетира всички лица от предварително установената генерална съвкупност, във втория - една част (извадка) от генералната съвкупност. Под генерална съвкупност тук трябва да разбираме пълната съвкупност от лицата, които са носители на релевантните за изследването признаци (например всички ученици от едно училище, жителите от определен регион на страната и т.н.). Извадките трябва да бъдат представителни за генералната съвкупност. Задължителна предпоставка за тази представителност е равния шанс за попадане в извадката на всички лица от генералната съвкупност. При случайния подбор за формиране на извадката от генералната съвкупност (представена с

пълнен списък на всички нейни членове) по лотариен принцип се теглят определено количество случаи.

Когато се реализира подбор по квоти, на анкетиращите се задават признаците, според които в допитването се включват лицата от генералната съвкупност (такъв признак може да бъде напр. полът, възрастта, социалното положение, установено според средния месечен доход и т.н.). Въз основа на тези предварително зададени белези анкетиращите сами извършват подбора за формиране на извадката. Съществено условие при извършване на подбора по квоти е познаването на общото разпределение на фиксиращите признаци, които са квотоопределящи. Представителните извадки могат да се образуват на една или на няколко степени. При едностепенните извадки лицата, които трябва да се включат в допитването, се избират непосредствено от генералната съвкупност. При многостепенно съставените извадки, лицата се теглят от по-крупни единици (например населени места), които предварително са били избрани по лотариен принцип. Извадките, също така се избират от разслоена или неразслоена генерална съвкупност. При разслоената генерална съвкупност се формират социални слоеве (например според общия доход на едно семейство). На базата на това разслояване се съставят извадки, които са представителни за съответния сегмент от социалната структура.

Всички възможни извадки, които се получават в резултат на избрания модел за социално разслояване, биват пропорционални или диспропорционални по отношение на сегмента, който те представляват. При този начин на формиране на извадките, случайните грешки при допитване на малобройни обществени групи се свеждат до минимум. Получените при анкетиране на лица от една представителна извадка резултати, дават сведение за разпределението на изследваните признаци (напр. мнения, нагласи, отношения) в генералната съвкупност. Образувайки случайни извадки бихме могли да определим вероятността, с която действителната стойност за генералната съвкупност попада в зададен интервал, т.нар. доверителен интервал. Формирайки извадка с обем 2000 например, действителната стойност за изследвания признак в генералната съвкупност попада в доверителния интервал $\pm 1.1\%$ около определената емпирична стойност с вероятност 68.3%⁹⁷. Тези стойности са валидни за 50% положителни и 50% отрицателни отговори на алтернативен въпрос. При разпределение на отговорите, които са различни от описания примерен случай, доверителният интервал се стеснява.

Намаляването на ширината на доверителния интервал при едновременно увеличаване на сигурността на резултатите може да се реализира само за сметка на нарастването на обема на извадката. Четирикратното нарастване на обема на извадката ще доведе до нарастване на точността само два пъти. Т.е. доверителен интервал от $\pm$

⁹⁷ Вж. напр. В е н е д и к о в, Й. Общественото мнение. Епистемологични проблеми. София, 1993, с. 187-198.

1.1% при надеждност от 95.5% би могъл да се постигне при извадка с обем 8000. Това обстоятелство налага практически и икономически ограничения за точността на измерванията при представителни проучвания.

3. Анкети за изследване на историческото съзнание

Анкетният метод намира широко приложение при изследването на историческото съзнание. Това е така, защото факторите, които определят формирането и функционирането на историческото съзнание, се измерват с помощта на лични нагласи, мнения и отношения към определени проблеми, имащи отношение с историческото ни минало и общата ни историческа съдба. В контекста на тази постановка би трябвало да се изключи проверката на историческите знания, която се осъществява чрез дидактически тестове. Разбира се, знанията за миналото задължително оказват въздействие върху отношението към определени исторически събития, но задачата на анкетите за изследване на историческото съзнание не се състои в установяването на тези знания, при все че получените с помощта на този метод резултати няма да бъдат правомерни от методологична гледна точка. Затова при провеждане на емпирични изследвания, с цел да се установи моментната картина за историческото съзнание в определен регион или дори за цяла България, нивото на исторически знания се смята за задължителен фон и се приема за реална даденост. Последните изследвания в тази област потвърждават това становище. Шопов⁹⁸ говори за изследвания в ценностно-мотивационен план, имайки предвид това разделяне в съдържателно отношение и в насока на нагласите и отношенията на хората към историческото и националното в тях. Инструментът за измерване на такива нагласи и отношения е анкетата, състояща се от въпроси със структурирани отговори. За намиране на отговор на глобални проблеми - т.нар. хипотетични конструкции (например отношението към определено историческо събитие), трябва да се определят конкретни индикатори (например мнение за събитието, представа за последиците от него и т.н.), разпространението на които да се установи с помощта на анкетни въпроси (айтеми). Фиксирането на ценностните нагласи по отношение на поставения проблем се извършва на базата на една група от индикатори, представени с отделни въпроси в анкетата. Тези айтеми трябва да са конструирани така, че всички анкетиращи да ги разбират по еднакъв начин, без да разкриват подложения на емпиричен анализ проблем. По такъв начин се елиминира въздействието на формулировката на въпроса върху резултатите на изследването. Така например, в изследване за историческото съзнание сред ученици и възрастни от района на гр. Перник⁹⁹, е поставен между другото и проблемът за отношението на българи на към своята историческа съдба. Това отно-

⁹⁸ Вж. Ш о п о в, Й. Дидактически проблеми на историята. София, 1991, с. 231-236.

⁹⁹ Вж. Ш о п о в, Й. Пак там, с. 237, забел. 15.

шение се определя с група от въпроси, като: "Българите носят ли днес последиците от турското робство?", "В миналото България загубила ли е възможността, днес да бъде велика сила?", "България участва ли активно в световната политика?" и "България можеше ли да постигне повече от това, което е днес?".

При разработването на анкетните въпроси трябва да се изпълнят следните стъпки: Формулиране на първия, начален вариант на въпроса, осъществяване на предварително проучване (претест) и формулиране на окончателния вариант на въпроса. Въпросите в анкетите за изследване на историческото съзнание се различават според предвидените в тях възможности за отговор. Както при дидактическите тестове, отворените въпроси допускат свободни формулировки на отговорите. Тези отговори се записват дословно от провеждащия интервюто или се записват от анкетирувания в предвидения за целта формуляр. Анализът на отговорите се затруднява поради голямото многообразие от отговори, които следва да се подредят в различни категории (класификация на отговорите).

Така например, в споменатата по-горе анкета е поставен въпросът: "На какво Ви е научило изучаването на историята в училище?", в резултат на който са образувани следните категории от отговори: 1) "на истината за родната история", 2) "на основни исторически знания", 3) "на родолюбие и патриотизъм", 4) "на ориентация в политическата обстановка", 4) "на любов към историята" и една остатъчна категория с отговори, които не подлежат на съдържателна класификация в установената схема. Затворените въпроси предполагат предварително структуриране на възможностите за отговор. Те предлагат няколко възможности за отговор от които анкетирувания трябва да избере един или няколко варианта, който съответстват в най-голяма степен на собственото му становище.

Подходящо е структурираните отговори да се изпробват предварително в рамките на един ограничен претест. Тук трябва да се отчитат и формулират всички релевантни варианти за отговор. Когато затворените въпроси изискват избора само на един от предложените варианти, говорим за т.н. дизюнктивни въпроси, защото анкетираните могат да се класифицират по отношение на отговорите им на поставения дизюнктивен въпрос в непресичащи се групи. Най-простата форма на дизюнктивните въпроси е алтернативният въпрос, който изисква избор на една от двете предложени възможности (например "одобрявам" или "не одобрявам").

При другия вид въпроси със структурирани отговори, където се допуска избиране на няколко варианта за отговор, т.е. при които вариантите са логически и съдържателно съвместими, е възможно обобщаване на отговорите за всички анкетирувани и определяне на индекс. Към въпроса "Историческите книги дават ли вярна представа за миналото?" се предлагат следните варианти за избор: "да, всички", "повечето от тях", "малка част", "не чета такива книги". Очевидно, тук е логичес-

ки допустимо да се избере само един от предложените варианти. По този начин анкетираните ще бъдат класифицирани в четири категории (пренебрегвайки категорията на тези лица, които не са отговорили на въпроса). Числеността на категориите е показател за преобладаващото становище в изследваната общност. Следният въпрос е пример за структуриране на отговорите с логическа и съдържателна съвместимост: "Къде, според Вас, трябва да търсим корените на нашата народност?" с варианти за отговор: "в прабългарската общност", "в южнославянската общност", "в сливането и претопяването на прабългарите в славянството", "в обединението на славяните с прабългарите", "в постепенното сливане на всички общности в нашите земи (тракийци, славяни, прабългари, печенеги, кумани и др.), "не мога да преценя". Тук анкетираният може да избере повече от един от предложените варианти, а когато се предвиди теглови коефициент към всеки от представените варианти за отговор, бихме могли да получим обобщаващ параметър (индекс), който да отразява отношението към поставения проблем.

Когато се измерват отношения, мнения и становища с помощта на анкети, е подходящо да се използват и въпроси от друг вид - твърдения, които анкетираният да може да приема или отхвърля с помощта на предварително зададена скала за оценка (рейтинг-скала), например в следните степени: 1) напълно съм съгласен, 2) съгласен съм донякъде, 3) по-скоро не съм съгласен, 4) съвсем не съм съгласен и 5) не мога да преценя. Допустими са скали с линейно еквиливантно разположение на степените, например двустепенна скала с "да" и "не" или шестстепенна скала с три степени за одобрение (1, 2 и 3 - силно, средно и слабо) и три степени за неодобрение на твърдението (4, 5 и 6 - слабо, средно и силно). Тогава с помощта на емпиричните данни от анкетите ще могат да се определят профили на одобрение и неодобрение, да се изчисляват корелационни коефициенти и да се извършват по-сложни количествени анализи.

Примерна формулировка на твърдение в анкета за изследване на историческото съзнание е следната: "Ние имаме основание да се гордеем с нашето минало, не по-малко от другите страни", като се предлага скала за определяне на личното отношение към това твърдение с две степени за одобрение и две степени за неодобрение. Предвидена е допълнителна категория "не мога да преценя". В рамките на предварителната проверка на анкетния въпросник тази категория може да даде сведения за качеството на предложените твърдения. Твърдения, които принуждават анкетираните да избират относително често категорията за неопределеност, предизвикват двусмислени интерпретации, независимо от факта, че самите твърдения са безупречни в методично отношение.

4. Конструкция на анкетния въпросник

Въпросникът за изследване на историческото съзнание според анкетния метод трябва да бъде конструиран така, че да стимулира анкети-

рания за изявяване на собственото мнение и да изключва евентуални ефекти на вътрешна обвързаност между отделните айтеми. Мотивацията на анкетираните може да се подбуди с помощта на различни похвати. На първо място трябва да поставим формулирането на въпроси, които представляват общ интерес. Не е задължително тези въпроси да са основно средство за постигането на целта на проучването. Интересът на анкетираните се повишава, когато в рамките на един въпросник се използват въпроси от различен тип, въпроси, които постоянно изискват промяната от активно към пасивно поведение и обратно.

Освен това е подходящо, въпросникът да включва т.нар. филтриращи въпроси, според отговора на които анкетираният може да прескочи няколко айтема. Мотивацията се повишава и при използване на въпроси, които принадлежат към различна тематика, от смяната на въпроси по различни теми. При наличие на ефекти на вътрешна обвързаност между айтемите анкетираният остава с впечатлението или че вече е отговорил на въпрос със същото съдържание, или че предходен въпрос спомага за тематизирането на определени отношения, или че той се задължава да дава логични и непротиворечиви отговори. Такива ефекти могат да се преодолеят чрез включване на няколко допълнителни въпроси, които нямат отношение към целта на изследването, или единствено чрез промяна в последователността на айтемите.

Допитванията за изследване на историческото съзнание, които се реализират по анкетния метод, в повечето случаи произвеждат една моментна представа за неговото състояние, защото те се осъществяват под формата на еднократни анкети с една ограничена група от хора; която същевременно може да се фиксира според определени странични белези. Емпиричните данни, които се събират в резултат на това анкетиране, описват разпределението на фиксираните за целите на изследването признаци и дават възможност за разкриване на причинно-следствени връзки между променливи от определена категория. При многократно повторение на анкетата за даден период от време (ежемесечно, на три месеца или всяка година) ще могат да се разкрият темпорални тенденции и наличието на динамични промени в историческото съзнание на обществото. Резултатите от такива изследвания описват промяната в разпределенията на едни и същи признаци, но не и причините за евентуално настъпилите изменения. Това е така, защото анкетите се провеждат сред различни популации. Но когато се анкетира лица от една и съща извадка на определени периоди от време с въпроси от една и съща анкета, наред с динамичното разпределение на признаците ще могат да се определят индивидуалните нагласи, които пораждат настъпилите изменения.

5. Количествен анализ на емпиричните данни

Анкетният въпросник е основен инструмент за изследване на историческото съзнание. Колкото и добре да е съставен той, количественият

анализ остава решаващ момент за успеха на изследването. Какви са основните задачи на този етап от проучването? 1) Преброяване на случаите в отделните категории, според поставените в анкетата въпроси, определяне на честотните разпределения към всеки въпрос за всички разновидности на измерваните признаци. 2) Определяне на зависимости между признаци, изчисляване на корелационни коефициенти за променливи, които са предвидени за измерване на един и същ или за различни по характер проблеми. 3) Обединяване на групи от айтеми в логически общности (фактори), в съответствие с предварително зададените хипотетични конструкти, провеждане на факторен анализ¹⁰⁰.

Историческото съзнание може да се измерва единствено с помощта на отношения, на индивидуални нагласи на човека към определени проблеми, свързани с нашето минало, настояще и бъдеще. Нагласата, отношението представлява основен момент при разкриване на поведението на човека. Те могат да се измерват с помощта на скали, които се основават на степента на съответствие с конкретни вербални изявления от страна на анкетираните и предварително зададен критерий. Това измерване по своята същност е индиректно, тъй като нагласите не подлежат на непосредствено наблюдение.

Дидактиката на историята у нас има опит в областта на емпиричните изследвания на историческото съзнание. Първите анкети с ученици започват да се провеждат от средата на 80-те години. Анкетните въпросници включват в голямата си част айтеми, които изискват отговори в свободна форма. Въпросниците са предвидени за ученици от различни възрастови групи и се съобразяват с техните възможности за разбиране на отношенията, свързани предимно с националните ценности и отношението към известни исторически личности. Емпиричните изследвания от този период трябва да се характеризират като проучвания за постигането на строго фиксираните от методиката на преподаването по история намерения, при което разликата между тестово изпитване и анкетно проучване не е напълно изявена. Количественият анализ на данните се ограничава до преброявания на разпределенията, без отчитане на зависимости или построяване на условни разпределения според фиксирани странични белези. Съществен момент в областта на историко-дидактическата емпирика представлява проведеното през 1987 г. изследване за ценностното отношение на хората към нацията и историческата съдба на българите в района на град Перник¹⁰¹. Преобладаващата част от анкетираните лица са ученици, но тук за първи път се прави опит за установяване на свързани с историческото съзнание нагласи и сред хора, които са напуснали училищната скамейка. Извадката от 335 анкетирани лица има следното възрастово разпределение:

¹⁰⁰ За методиката на факторизация и факторен анализ вж напр. К о в а л ь ч е н к о, И.Д. (ред.) Количественные методы в исторических исследованиях. М. 1984.

¹⁰¹ Вж. Ш о п о в, Й. цит. съч.

възрастова група	относителен дял (%)
под 12 г.	5
13 и 14 г	16
15 и 16 г.	40
17 и 18 г.	30
19 до 30 г	5
над 31 г.	3

По-голямата част от включените в анкетата въпроси са със структурирани отговори, използват се и въпроси със свободен отговор. Айтемите от първата група могат да се определят в съдържателно отношение към следните проблемни области:

- Въпроси, които определят отношението към училището и историята като учебен предмет;
- Въпроси за определяне на отношението към историческата съдба на българите;
- Въпроси за измерване на отношението към мястото на съвременна България в света и световната политика;
- Въпроси за морални ценности и нравствени идеали.
- Към въпросите от първата група се отнасят следните айтеми:

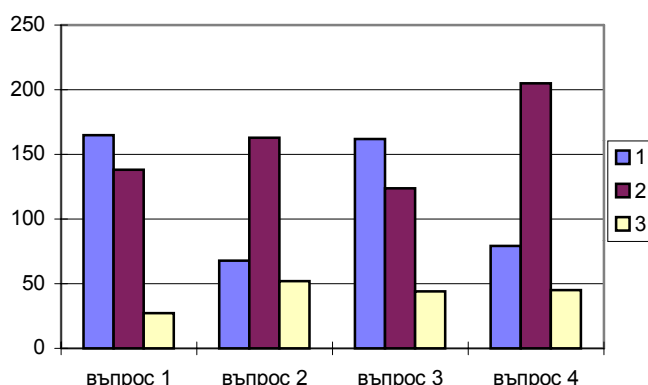
1. *Смятате ли, че всичко което учите по история е истина?*
 - да, изцяло (1),
 - повечето неща (2),
 - много малко (3).
2. *Историческите книги дават ли вярна представа за историческото минало?*
 - да, всички (1),
 - повечето от тях (2),
 - малка част (3).
3. *Каква е ролята на учителя по история за опознаване на историческото ни минало?*
 - най-важна (1),
 - не е първостепенна (2),
 - много малка (3).
4. *Училището дава ли вярна картина за живота?*
 - да, изцяло (1),
 - донякъде (2),
 - не (3).

Количественият анализ в тази група от айтеми дава следните абсолютни (n_i) и относителни ($n_{i\%}$) честоти:

въпроси	1		2		3		4	
разновидности	n_i	$n_{i\%}$	n_i	$n_{i\%}$	n_i	$n_{i\%}$	n_i	$n_{i\%}$
1	165	50	68	24	162	49	79	24

2	138	42	163	58	124	38	205	62
3	27	8	52	18	44	13	45	14
общо	330	100	283	100	330	100	329	100

Приведеният пример илюстрира един широко използван начин за анализиране на емпиричните данни - преброяване на абсолютните честоти към различните варианти за отговор, изчисляване на процентните дялове и графично представяне на резултатите с помощта на стълбовидни диаграми. Анализите от такъв вид обаче не са в състояние да разкриват причинно-следствени връзки и влияния от странични фактори, като възраст, социален произход и др.

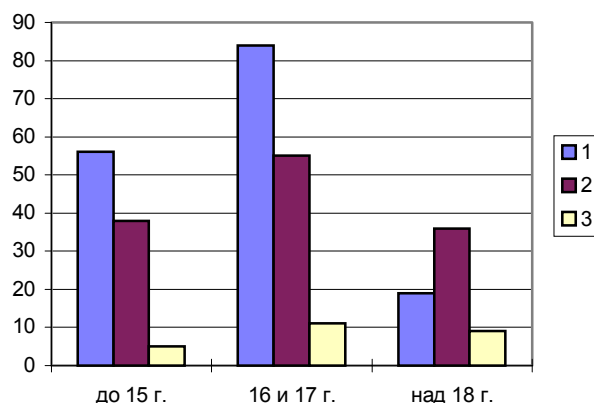

Ориентация за съотношенията, в зависимост от отговорите на поставените въпроси и някои други странични фактори, като възраст, социален произход, отговори на други въпроси от анкетата, получаваме от условните разпределения, представени чрез кръстосани таблици. Към всеки въпрос от разглежданата група фиксираме, примерно, променливата "възраст" и конструираме условните разпределения на четирите разглеждани въпроса по следния начин:

въпроси		възраст					
		до 15 г.		16 и 17 г.		над 18 г.	
		n_i	$n_{i\%}$	n_i	$n_{i\%}$	n_i	$n_{i\%}$
1	1	56	47	84	56	19	30
	2	38	44	55	37	36	56
	3	5	9	11	7	9	14
2	1	23	28	31	23	10	19
	2	42	51	84	63	28	54
	3	17	21	18	14	14	27
3	1	52	51	76	51	28	45
	2	31	31	61	41	24	39
	3	18	18	13	9	10	16
4	1	38	38	29	19	8	13
	2	51	51	102	68	43	70
	3	11	11	20	13	10	16

Това отношение се илюстрира най-подходящо с помощта на комбинирана стълбовидна диаграма, в която са представени разпреде-

нията в абсолютни или относителни стойности за всеки въпрос поотделно, в зависимост от възрастовата група. Така например за 1-ви въпрос ще имаме следната графика:

Айтемите, които са формулирани под формата на твърдения (стейтмънт-айтеми) се оценяват с помощта на скала (рейтинг-скала), се обработват и анализират по различен начин. Тук анкетираните трябва да изразят своето съгласие или несъгласие при използване на предварително зададена скала. Например - двустепенна скала 1 - "съгласен", 2 - "несъгласен" или скали с няколко степени за одобрение и неодобрение: 1 - "напълно съм съгласен", 2 - "одобрявам частично", 3 - "отхвърлям донякъде" и 4 - "съвсем не съм съгласен". Твърденията, които засягат една и съща проблематика би трябвало да предизвикват еднаква схема на реакция за преобладаващата част от анкетираните. Предлагайки, примерно, следните твърдения:

- 1) "Училището дава вярна представа за миналото на България", 1 - да, 2 - не;
- 2) "Училищните представи за миналото на страната ни са неверни", 1- да, 2- не;

би трябвало да се очаква, че при достатъчно голям брой на анкетираните лица, тези, които са отговорили с "да" на едното твърдение, ще отговорят с "не" и на другото, освен ако не искат да заблудят изследването. Отговорите на двете твърдения ще се задават по една и съща схема, т.е. между начина на отговаряне на единия и другия айтем ще има силна зависимост (корелация). Степента на зависимост се измерва с помощта на корелационен коефициент. Корелационният коефициент може да се изчисли, когато за отговорите се предвиди скалата с линейно еквилибрантно разположение на белезите. Когато схемите на отговор за двете разглеждани твърдения се подчиняват на еднакви тенденции, т.е. когато емпиричните данни сочат одобрение и на двете твърдения в повечето случаи, трябва да очакваме корелационен коефициент със стойност близка до +1. В противен случай, когато анкетираните одобряват едното твърдение и в същото време отхвърлят другото в мнозинството от случаите, трябва да очакваме отрицателен корелационен коефициент, изразяващ противоположност-

та в схемата на отговорите. Зависимост между схемите на отговор за двете твърдения отсъства, когато абсолютната стойност на корелационния коефициент е близка до нула.

За съжаление не съществува метод, който да позволява определянето на семантична стойност за интуитивната интерпретация на този числен коефициент. Оценката за значението на корелационния коефициент ще зависи първостепенно от броя на анкетираните (ако при повече от 200 анкетиран е изчислен корелационен коефициент с абсолютна стойност над 0.2, то с голяма степен на сигурност може да се предполага съществуването на зависимост между изследваните белези, която е извън рамките на случайността). Независимо от това творческата свобода и задължението за интуитивна интерпретация на коефициентите не биха могли да се заместят от най-съвършените количествени методи. В повечето случаи такава интерпретация може да се изрази с твърдение от следния вид: "Колкото по-голямо е одобрението по отношение на едната променлива, толкова по-многобройни са случаите на одобрение и при другата променлива" (положителна корелация). Корелационният анализ се прилага с успех, когато твърдения с еднаква семантика могат да се обединят в една група. Така може да се очаква, че твърденията от една и съща група ще корелират силно помежду си, т.е. с помощта на корелационните коефициенти ще се извърши структуриране на емпиричните данни. Това е смисълът на т.нар факторен анализ - изграждане на логическа рамка в набора от данни с позната структура. Рамката трябва да се разположи така, че с нейна помощ данните да намерят най-добро обяснение ¹⁰².

В проведената през 1991/92 г. анкета за изследване на историческото съзнание, като гнездово проучване в пет района на страната с общо 1113 анкетиран, се използват 94 твърдения от описания тип. Броят на твърденията е висок, защото анкетата се осъществява като пилотно проучване за определяне на най-ефективните въпроси, които ще бъдат включени в следващи емпирични изследвания. Към скалата за оценка на твърденията с две степени за одобрение и неодобрение е предвидена категорията "не мога да преценя". Твърдения с изравнен относителен дял на отговорите във всички разновидности на скалата ще бъдат изключени от окончателния въпросник. Обикновено завишаването на отговорите в тази категория "не мога да преценя" способства за размиване на границите между одобрение и неодобрение, както е в следния случай:

отн. дялове в % според скалата за оценка

¹⁰² Факторният анализ с приложение в областта на емпиричните методи в историческата дидактика се описва подробно и от A n w a n d e r, G. Geschichtliches Interesse und politische Bildung Jugendlicher. Eine psychologisch-sozialwissenschaftliche Untersuchung in münchener Schulen. München, 1974; а математическия метод на факторния анализ - примерно в G a e n s l e n, H., S c h u b o e, W. Einfache und komplexe statistische Analyse. München, 1973. Вж. също A f i f i, A.A., S.P. A z e n, Statistical Analysis. A Computer Oriented Approach. N.Y., 1979.

твърдение	0	1	2	3	4	5
Българският фашизъм се обвързва с монархията.	2	19	21	19	20	19

Оценки от рейтинг-скалата:

0 - без отговор

1 - напълно съм съгласен

2 - одобрявам частично

3 - отхвърлям донякъде

4 - съвсем не съм съгласен

5 - не мога да преценя

Високият относителен дял на отговорилите с "не мога да преценя" и на тези, които не са отговорили на айтема, се дължи също така на непознаване на фактологията и на други фактори от съдържателно естество, установяването на които анкетата за проучване на историческото съзнание не си поставя за основна цел. В същата анкета е предвидена група от въпроси, които се отнасят до историческата съдба на българите при господстващото следвоенно статукво:

	твърдения	отн. дялове в % според скалата за оценка					
		0	1	2	3	4	5
T36	Ние имаме основание да се гордеем с нашето минало не по-малко от другите страни.	1	75	17	4	2	2
T37	Ако се налага да защитаваме своите сегашни граници, ние успешно ще се противопоставим на външните сили.	1	36	23	19	9	12
T38	Ако се наложи да си възвърнем с война отнетите през Първата световна война земи, българите няма да участват с желание.	1	38	27	14	10	18
T48	Въпреки че сме водили много войни, ние не сме били достатъчно храбри, за да защитим нашите интереси.	2	13	19	27	32	7

За въпросите от тази група изчисляваме следните корелационни коефициенти:

	T37	T38	T48
T36	0.1644	0.0245	-0.0386
T37	-	0.1655	0.1315
T38	-	-	0.1405

Корелационният коефициент за твърденията 36 и 48 има отрицателна стойност. Въпреки незначителната величина на този измерител, може

да се предполага, че между двете твърдения съществува обратна обвързаност в схемата на отговорите. Това означава, че в преобладаващия брой случаи анкетираните, които одобряват твърдение 36 отхвърлят твърдение 48. Това отношение се илюстрира от следната таблица на относителните дялове за одобрение и неодобрение на твърденията от разглежданата група.

		T37		T38		T48	
		положително	отрицателно	положително	отрицателно	положително	отрицателно
T36	положително	65	29	67	39	31	63
	отрицателно	2	4	4	2	3	2
T37	положително			46	21	26	41
	отрицателно			25	8	10	23
T38	положително					27	42
	отрицателно					9	21

Как да интерпретираме тези данни? За твърденията 36 и 37 е определен корелационен коефициент 0.1644. Тази стойност показва, че между двете твърдения съществува (макар и слабо изразена) положителна корелация. Това отношение се потвърждава и от относителния дял на отговорилите с одобрение и на двата въпроса едновременно - 65% от 949 отговорили на двата айтема са избрали оценките 1 (напълно съм съгласен) и 2 (по-скоро съм съгласен). Докато при твърденията 36 и 48 съотношението одобрение / неодобрение е противоположно. 63% от 994 отговорили одобряват първото и отхвърлят второто твърдение.

В окончателния вариант на анкетата се предлагат общо 48 твърдения за оценка с шестстепенна скала, в която се предвиждат съответно по три степени за одобрение или отхвърляне на всяко твърдение. Допълнително са включени още три въпроса със структурирани варианти за отговор и в края на анкетната карта - въпроси за събиране на анонимни сведения относно личността на анкетираните. Така се установяват рамковите променливи в проучването, пол, възраст, както и социален произход (посредством данните за имотното състояние и занятието на анкетираните), етническа и религиозна самоидентификация, семейно положение и местожителство.

Във фазата на проучване анкетата е била предложена за експертна оценка от 75 учители по история в цялата страна. Резултатите дават основание да считаме, че използваната шестстепенна скала отразява в задоволителна степен нагласите и личните отношения на анкетираните. Това става ясно, както за въпросите, които се одобряват или отхвърлят изцяло от по-голямата част от анкетираните, така и при тези въпроси, в които се открояват няколко "пика" в разпределението на отговорите. Първите два айтема от приведената по-долу таблица отразяват пълното одобрение, респ. неодобрение на анкетираните

разяват пълното одобрение, респ. неодобрение на анкетираните към поставените твърдения, а третият айтем е пример за едно многовърхово разпределение. В последния случай анкетираните лица се отделят в две основни групи в зависимост от отговорите им по предложената скала (тази на частично одобряващите и тази на частично отхвърлящите твърдението), както се илюстрира от съответната диаграма.

	твърдения	отн. дялове в % според скалата за оценка					
		1	2	3	4	5	6
T1	Всяко поколение преосмисля, препрочита и пише историята за да види чрез миналото своите настоящи проблеми и перспективи	60	32	4	0	0	2
T2	Така нареченият "възродителен процес" бе едно исторически необходимо насилие.	5	9	9	12	16	49
T3	Ако не сме търсили покровителството на силни държави, ние не бихме просъществували като държава.	7	32	9	11	26	16

Оценки от рейтинг-скалата:

одобрявам напълно - 1
 одобрявам частично - 2
 одобрявам с резерви - 3
 не одобрявам напълно - 4
 не одобрявам частично - 5
 изцяло не одобрявам - 6

Error! Not a valid embedded object.

Най-важните етапи от емпиричното изследване се определят както следва:

1) Изработва се основната концепция, целите и задачите, които преследва изследването. Тук се определят основните хипотетични конструкти, образуващи групи от променливи, които оказват влияние при формирането и функционирането на историческото съзнание и които ще бъдат подложени на измерване с помощта на подходящи айтеми.

2) Разработва се първият вариант на въпросника, с който се провежда пилотното проучване. Особено внимание трябва да се обърне на формирането на извадката. Получаването на представителни за страната данни не е основната цел на пилотното проучване. Особен интерес при изследването на историческото съзнание представляват различните етноси и религиозни групи, тяхното отношение към историческото ни минало. Затова пилотното проучване се провежда като

гнездово проучване в районите, в които има малцинствена концентрация.

3) Прави се проверка на инструмента на изследването. Отделят се айтеми, които идентифицират релевантните за проучването фактори. Окончателният вариант на анкетния въпросник се подлага на повторна проверка с ограничен брой експерти. Получените при това данни дават възможност за сравнение на становището на експертите, т.е. на тези, които имат професионално отношение към историята като учебен предмет, с мнението в обществото.

4) Следва същинското проучване, което се осъществява като представително или гнездово. Количественият анализ на данните дава възможност за разкриване на причинно-следствени връзки, за определяне на факторите, които оказват влияние върху формирането на историческото съзнание в момента на проучването. Периодичното повторение на анкетата дава възможност за събиране на хронологични поредици от данни, които да служат за основа при изследване на динамичните промени в историческото съзнание.

6. Първото общеевропейско изследване на историческото съзнание

32000 младежи на възраст между 14 и 15 години от 27 европейски страни, включително Израел и Палестина, участваха в неотдавна проведеното международно изследване на тема "Младеж и история, сравнителен европейски проект за историческото съзнание на младежта", което приключва със заключителна конференция в унгарския град Печ през септември 1997 г. и с публикуване на резултатите в двутомно издание, съпроводено с компактдиск¹⁰³. С помощта на обширен въпросник са събрани сведения за мнението на младите хора, относно техните интереси към проблеми от историята, за разбирането и осмислянето на историята, за начините и методите при преподаване на история в училище, за техните очаквания от бъдещето.

Европейското изследване е иницирано от Магне Ангвик (Норвегия) и Бодо фон Борийс (Германия), занимаващи се с обучението на учители. Те започват обща работа върху темата историческо съзнание през лятото на 1991 г. Ангвик¹⁰⁴ по това време приключва работата си върху изследване с ученици в западната част на Норвегия, а Борийс¹⁰⁵ се занимава с първия представителен проект в Германия, в

¹⁰³ A n g v i k, M. B.v.B o r r i e s (eds.) Youth and History. A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents. vol. A: Description, vol. B: Documentation, CD: Datasets. Edition Körber-Stiftung, Hamburg 1997

¹⁰⁴ A n g v i k, M. Er dagens ungdom historiebevisst eller historielos" (Are Today's Youths Conscious of Their Historical Roots or Not? -In: Norsk Pedagogisk Tidsskrift [Norwegian Pedagogical Periodical], 3(1991), p.149-155.

¹⁰⁵ B o r r i e s, B. v. et. al. Das Geschichtsbewußtsein Jugendlicher: Erste repräsentative Untersuchung über Vergangenheitsdeutungen, Gegenwartswahrnehmungen und Zukunftserwartungen von Schülerinnen und Schüler in Ost- und Westdeutschland. Juventa (Jugendforschung), Weinheim, München 1995.

който взимат участие 6480 ученици. На базата на тези инициативи бяха привлечени учени от различни страни, с което броят на участниците в бъдещия общеевропейски проект нараства. Проектът е реализиран през зимата на 1994/95 г. и през пролетта на 1995 г. В него са взели участие повече от 31000 петнадесетгодишни ученици от 26 страни (допитването в Холандия завършва през 1996 г.). За два учебни часа всеки ученик от класа, попаднал в изследването чрез непреднамерен подбор, дава отговор на приблизително 280 въпроса със затворени отговори. Някои от тези въпроси, заедно с други допълнителни айтеми бяха представени за отговор от учителя (обикновено учител по история или философия). По такъв начин е събрана информация от около 1250 учители от различни части на Европа. За първи път в историята е събран представителен набор от данни, който съдържа сведения за историческото съзнание на младежи от една възрастова група и от техните учители, на представително национално ниво за повечето европейски страни. Емпиричният материал се състои от над 10 милиона индивидуални регистрации.

Какви са началните намерения, с които започва осъществяването на общеевропейското изследване? На първо място, сравняването на данни от различни страни позволява събирането на сведения за процесите и условията на историко-политическа социализация на младежта. При възникване на различия в тази насока, които се констатира на едно национално равнище, ще има възможност за изясняване на значимостта и на ефектите от социализационния процес. Условията, които предизвикват различия, се установят чрез сравнение на учебни програми по история, анализиране на учебници по история и с помощта на експертни оценки. Ако структурните различия за отделните страни се окажат второстепенни, изследователите биха получили важна индикация за логиката на еволюционния процес на унификация.

Следващият въпрос, който представлява интерес, засяга отношението на младежите от различните европейски страни към обединена Европа и нейните институции. Изследването си поставя за цел да разкрие причините за напредъка и изоставането в областта на европейската интеграция, които не бива да се търсят единствено в организационен, юридически или икономически план. Менталните условия, начинът на историческо и политическо мислене, неговото изменение в дългосрочни периоди също представляват фактори от съществена значимост. Сложната корелация между интерпретацията на миналото, възприемането на настоящето и очакванията от бъдещето характеризират феномена историческо съзнание. Разкриването на тези характеристики дава възможност за предсказване на поведението на гражданите при конкретните исторически процеси за европейските страни.

Заедно с постигането на прогрес в насока на политическото и икономическо обединение на европейския континент нарастват и усилията към уеднаквяване, стандартизиране на историческото образование в

страните на Европа. Разработват са различни проекти за създаването на общ европейски учебник по история на различни езици, един от тях вече е осъществен и публикуван¹⁰⁶. Някои национални държави наскоро възвърнаха своята независимост и предпочитат национални формации в рамките на общоевропейската организация. Ако се въведе едно общоевропейско обучение по история, тъкмо тези малки страни ще се страхуват от надмощието на по-големите партньори поради възможността от пренебрегване на индивидуалностите им, на регионалните подробности и на спецификата на тяхната национална история. Поради тези причини, някои експерти се отказват от намерението за стандартизация в полза на култивирането на едно многообразие в историческото образование, което от своя страна би могло да допринесе за регионализация на образованието в големите национални държави. При едно евентуално въвеждане на еднакви учебници по история или на еднакви образователни стандарти във всички европейски страни ще получим един твърде многообразен резултат поради различието на националните традиции и на степените на развитие в отделните страни. Ако искаме да стъпим на една правдоподобна база за сравнение, би трябвало да провеждаме компаративно изучаване не само на учебниците и на другите образователни меди и технологии по история, но и на отношенията на учениците към историята. Емпиричните изследвания в тази област не бива да бъдат повлияни от желанието за стандартизация, нито да се застъпват в полза на една диференциация или на регионализацията на историческото образование.

Значението на историческото съзнание може да се илюстрира не само с положителни, но и с отрицателни примери. Социалните групи се конституират на базата на усещането за колективна принадлежност, при което общият исторически корен е особено важен. Това обаче, означава силно разграничаване от други общности. Войните в бивша Югославия показват до каква степен противните концепции за историята могат да доведат до противопоставяне и дори до използване на сила. Националното и историческото самоопределяне на противостоящите страни при възникване на подобни конфликтни ситуации обикновено са несъвместими. С други думи: теорията за хомогенните нации се основава на различаващи се и противостоящи си нива на съзнание, на историческа самоидентификация. Европейският съюз не може да пренебрегва включването или изключването на баските в Испания, на корсиканците във Франция, на шотландците във Великобритания. Откроява се едно противоречие от голямо значение: от една страна съществуват *наченки на "европейска идентичност"* (а заедно с това на европейското историческо съзнание) в основните страни на Европейския съюз, докато в същото време се развиват популистки и шовинистични движения (напр. във Франция, Италия, Швеция и Германия), които са насочени главно срещу имигранти от други культу-

¹⁰⁶ A l d e b e r t, J. et. al. European History Text Book. Ernst Klett, Stuttgart 1992

ри. Образите на врага от съответните групи (в рамките на и извън Европейския съюз) могат да се обяснят от историята, но техните защитници рядко съумяват да ги отнесат в исторически план.

Представените по-горе основни идеи за осъществяване на изследването притежават следните предимства: На първо място - предлага се една ясна процедура за анализиране на историческото съзнание, за проучване на политическите импликации на историческото съзнание, относно промени и опасности в общоевропейския път на развитие и се разработват педагогически помощни средства за сравняване и за повишаване качеството на училищното историческо образование. Включени са следните основни проблеми:

Какво е историческо съзнание? По какъв начин историческото съзнание е обвързано с колективната идентичност? Променя ли се то при влизане в една по-крупна национална общност (конфедерация, федерална държава) или при разпадане на империите (възвръщане на автономност)? Кои социализиращи институции оказват влияние върху историческото съзнание и си взаимодействат с обществените задължителни образователни институции?

Каква е връзката между историческо съзнание и национална самоидентификация от една страна и научните исторически изследвания от друга страна? Отговарят ли усилията на държавата за постигане на по-висока степен на лоялност от страна на учениците на значението на историята като академична дисциплина или има конфликт между двете страни? В случай на конфликт, коя от двете страни има приоритетно значение?

Съществуват ли в действителност толкова големи различия между степента на историческа социализация в отделните страни, както често се предполага? Определя ли се дълбоката структурна действителност от начина на живот на индивида?

Забелязва ли се отличителен процес към създаване на обединено (или поне координирано) европейско историческо съзнание? Или особеностите на националната и социалната традиция ще надделеят по пътя към европейската интеграция?

Не всички от споменатите въпроси могат да намерят отговор на емпирично-аналитично ниво. Независимо от това съществува силна необходимост за получаване на сведения в областта на поставения проблем за историческото съзнание във всички европейски страни, включително България. Интересна част от общоевропейския проект е възможността за сравнение на резултатите за собствената страна със ситуацията в другите страни. Сравняването на резултатите може да се постигне с помощта на допълнително независимо проучване, ползващо свой собствен инструмент и методика.

Времето, в което общоевропейското изследване се осъществява, не е избрано случайно. През 90-те години в Европа се извършват субсистенциални и фундаментални промени. Затова е особено интересно

да се разкрие отношението на младите хора към основни аспекти в рамките на историята и социалните изследвания. Така например, отношението им към историческото развитие, към различните форми на национализъм, демокрация, толерантност към другия в тяхната собствена страна, както и в съседните европейски страни. Обзорното проучване дава възможност за сравняване на идеи и намерения сред младите хора от държави и общности с различни идеологии и политически възгледи, от страните в преход, започнал в началото на 90-те години.

Важен елемент от изследването е създаването на възможности за сравнение на отговорите на ученици в една страна с отговорите на ученици от същата възрастова група от други страни. Този начин на сравнение днес е от особено значение и неговата важност все повече ще нараства в бъдеще. Всички познаваме изразът "Европа става малка", отнасящ се до факта, че комуникациите между хората и страните в рамките на европейския континент нарастват чувствително. Събития, промени и конфликти в една страна оказват непосредствено влияние върху ситуацията в другите страни по различен начин. Недостигът от информация за другите е една от причините за възникване на конфликти между хора и народи. Ако имаме повече сведения за младите хора, техния начин на мислене и отношенията им към въпроси от историята и политиката, бихме разбрали по-добре причините за възникване на конфликти. При това можем да създадем платформа за отразяване на начина на мислене, който да даде положителни импулси в насоката на постигане на положителни промени. Поради това, изследването на историческото съзнание на младите хора е от особено значение.

Понятието "историческо съзнание" покрива една сложна концепция, която трудно подлежи на точна дефиниция. На това място би било достатъчно да кажем, че историческото съзнание представлява съществен фактор в няколко отношения: то има централно значение като част от индивидуалната и колективната идентичност, то има отношение към нашите ценности и интереси, то оказва влияние върху нашето мислене и действие.

Разбирането на понятието историческо съзнание се различава сред учители и научни работници в Европа. Според един общоприет, традиционен подход в концепцията за историческото съзнание се обръща особено внимание на миналото като централна компонента на времето. В някои страни, напр. Германия и скандинавските страни, по-голямо внимание се отрежда на връзката между минало, настояще и бъдеще. Последният подход е фундаментален за настоящия проект. Централна задача представлява установяването на връзките между вижданията на младите хора за миналото, оценките им за настоящето и очакванията им за бъдещето.

7. Изследване на историческото съзнание на младежта в България, 1996 - 1997 г.¹⁰⁷

Накратко, можем да определим следните основни задачи, които са поставени при реализирането на този проект: Най-напред - получаване на информация за това, как учениците оценяват историята и преподаването по история. На базата на тези сведения ще се стремим към разработване на критерии за подобряване на историческото образование у нас в непосредствено сравнение с диагностиката, проведена в различните европейски страни. Следващата цел представлява определяне на основните измерения и елементи на историческото съзнание, на методите за неговото изследване. Така се създава научната основа за провеждане на следващи теоретични и емпирични проучвания в тази област. Третата задача може да се определи като изготвяне на карта на историческите интерпретации и политическите отношения на младежта в страната. По този начин бихме получили сведения за готовността на младите хора за междуобщностна търпимост, за основите на евентуални вътрешни конфликти, които могат да възникнат в бъдеще.

Наблюдението върху актуалните исторически знания на учениците не е самоцелна задача. В този смисъл изследването се дистанцира от възможността за превръщането му в един вид "Национална олимпиада по история". Но когато искаме да анализираме концепцията за историческото съзнание, трудно е да се постигне едно цялостно разграничаване от конкретни знания за историята.

Анкетиране

Образуване на извадката: Анализирането на историческото съзнание сред младите хора изисква подбор на група от ученици, които притежават, в известна степен, развито отношение към историята. От друга страна анкетирането на ученици само от една възрастова група би ограничило възможността за получаване на вярна представа за отношенията на младите хора към поставените в анкетата въпроси. Поради тези съображения и въз основа на опита от предишни изследвания в страната е подходящо запитването да се ограничи върху ученици от горния курс на СОУ и професионалните училища, т.е. за лица на възраст между 15 и 18 години. За тази група от ученици е гарантирано историческо и политическо образование на необходимото ниво.

Получаването на една репрезентативна извадка от ученици в посочените възрастови групи за страната изисква непреднамерен подбор на лицата от списък. Досегашната практика при подобни изследвания налага обаче избирането на ученици, които представляват една компактна група, т.е. посещават един и същ клас в училището. По такъв

¹⁰⁷ Изследването и подпомогнато от Националния фонд "Научни изследвания", проект ТК-7-1-95, научен ръководител проф. Й. Шопов.

начин може да се гарантира хомогенност на тестваната популация. Поради финансови съображения, изследването се отказва от постигането на представителност за сметка на хомогенността на групите и включването в изследването на лица от райони с разнообразен състав по отношение на етническото и религиозното самоопределение на лицата. Прилага се гнездовият принцип на формиране на извадките по квоти като се дава предпочитание на райони от югозападната част на страната. Гнездовият подбор изисква случайно избиране на групи от предварително зададените райони. Квотата от максимален брой ученици осигурява равнопоставеност на районите. Признакът, по който се обособява групата е възрастта на учениците (от 8-ми до 11-ти клас). Гнездата са образувани от следните населени места: градовете Гоце Делчев, Благоевград, Момчилград, Смолян, Девин, Неделино, Якоруда, Хасково, Бургас, Плевен, Стара Загора и София, селата Сатовча, Слащен, Черноочене. Подбраните райони и гнезда гарантират образуването на извадка от около 500 - 600 ученици. Случайният подбор е приложен към избора на класовете от посочените населени места, за които е предвидена квота - броят на включените в изследването лица не бива да надвишава 60 души.

Събиране на данните: Данните се събират на места от предварително подготвени учители, които са участвали в предишни проучвания, ползващи подобна методика и инструментариум. Броят на анкетаторите отговаря на броя на гнездата, предвидени в схемата на проучването. Качеството на тестовата ситуация е гарантирано поради усните инструкции и благодарение на натрупания опит с анкетаторите. Учителите провеждат запитването в рамките на един учебен час, като предварително обясняват и подчертават изрично анонимността на анкетата, целите на изследването и начина за попълване на анкетните карти. Благодарение на добрата подготовка, броят на неправилно попълнените и невалидни анкетни карти е сведен до минимум. Самите учители нямат отношение към поставените в анкетата въпроси, поради което и събрания по този начин емпиричен материал не представлява интерес за тях. Освен това, кодирането и първичната регистрация на материалите не се провежда в училищата и това е още един ефективен показател за анонимността на инструмента и релевантността на събраните данни. Времето, по което се провежда изследването има отношение към събрания материал, но не е от решаващо значение. Една много малка част от поставените в анкетата въпроси имат политическа ориентация. Затова политическите събития не би трябвало да намерят отражение в схемата на отговорите. Единствено финансовите ограничения са наложили един по-дълъг период на анкетиране, който се простира в рамките на една година. Извадките в гнездата се анкетираят синхронно, така темпорални зависимости биха се получили единствено за различни гнезда от изследваната популация.

район (гнездо)

дата на анкетиране

район (гнездо)	дата на анкетиране
с. Сатовча, СОУ "Св.св. Кирил и Методий"	юни 1997 г.
с. Слащен, СОУ "Св. Кл. Охридски"	юни 1997 г.
гр. Якоруда, СПТУ-м "П.Р. Славейков"	юни 1997 г.
гр. Благоевград, ПМГ "С. Корольов"	юни 1997 г.
гр. София, 66-то СОУ "Ф. Станиславов"	октомври 1997 г.
с. Черноочене, СОУ "Хр. Смирненски"	октомври 1997 г.
гр. Момчилград, СОУ "Н. Й. Вапцаров"	октомври 1997 г.
гр. Неделино, СОУ "Св.св. Кирил и Методий"	октомври 1997 г.
гр. Бургас, Техникум по обществено хранене	март 1996 г.
гр. Полски Тръмбеш	април 1996 г.
гр. Хасково, ГПЧЕ	март 1996 г.
гр. Смолян, СОУ "Христо Ботев"	април 1996 г.
гр. Девин, СОУ "Христо Ботев"	април 1996 г.
гр. Плевен, Техникум по хранително-вкусова промишленост	май 1996 г.
гр. Гоце Делчев, ПМГ "Яне Сандански"	май 1996 г.
гр. Стара Загора, СОУ "Васил Левски"	март 1996 г.

Отношение на учениците към анкетата: Писмените отговори на учениците създават впечатление за съзнателна работа с положително отношение към анкетата. В цялата тествана популация няма непопълнените анкети, незначителен е дялът на въпросите, които са оставени без отговор в попълнените като цяло анкети. Същото се отнася до въпросите, които изискват отговор в свободна форма. Като цяло може да се констатира, че попълването на въпросниците е било интересно събитие за учениците, атмосферата при попълване, според анализа на анкетите, е била положителна. Тъй като анкетата е анонимна, участието при попълване е доброволно за всеки ученик и те не могат да очакват отрицателни за тях мерки в резултат от попълването на въпросниците. Имаме основания да считаме, че отговорите са честни и лишени от външни въздействия.

Получените данни след попълване на анкетите дават основание за констатацията, че дължината на въпросника е подбрана оптимално. Това се потвърждава и от анализа на непопълнените отговори. Относителният дял на айтемите, които са оставени непопълнени в края на въпросника е много малък. За цялата популация непопълнените отговори варират от 0,17 % в началото на въпросника до 2,2 в края.

Действителни гнездови популации: Проучването се основава на извадки, които са получени в изброените по-горе райони. Разпределението на учениците в тези райони е както следва:

населено място	училище	брой ученици	%
с. Сатовча	СОУ "Св.св. Кирил и Методий"	55	15,58074
с. Слащен	СОУ "Св. Кл. Охридски"	39	11,04816
гр. Якоруда	СПТУ-м "П.Р. Славейков"	19	5,38244
гр. Благоевград	ПМГ "С. Корольов"	60	16,99717
гр. София	66-то СОУ "Ф. Станиславов"	35	9,91501
с. Черноочене	СОУ "Хр. Смирненски"	49	13,88102
гр. Момчилград	СОУ "Н. Й. Вапцаров"	18	5,09915
гр. Неделино	СОУ "Св.св. Кирил и Методий"	78	22,09632
гр. Бургас	Техникум по обществено хранене	49	8,40480
гр. Полски Тръмбеш		14	2,40137
гр. Хасково	ГПЧЕ	10	1,71527
гр. Смолян	СОУ "Христо Ботев"	27	4,63122
гр. Девин	СОУ "Христо Ботев"	38	6,51801
гр. Плевен	Техникум по хранително-вкусова промишленост	37	6,34648
гр. Гоце Делчев	ПМГ "Яне Сандански"	18	3,08748
гр. Стара Загора	СОУ "Васил Левски"	36	6,17496
	липсващи	1	0,17153
	общо	583	100

Разпределението на учениците в зависимост от пола за цялата популация е 37,9 % момчета и 60,7 % момичета. Очевидно момчетата са представени много по-силно, отколкото момчетата. Тази свръхрепрезентация е особено ясно изразена в селските и малките градски райони. Вероятната причина е използването на момчетата като работна ръка, което ги откъсва преждевременно от училище. Същото важи и за общоевропейското изследване, където свръхрепрезентацията на момчетата е подчертана, най-вече за страните от Източна Европа. За България делът на момчетата е 66,1 %¹⁰⁸ - стойност, която силно се доближава до тази в нашето изследване.

Възрастта на учениците не е отчитана директно. Събирани са данни само за класовете, които учениците посещават. Разпределението е показано по-долу и е съпроводено със съответната възрастова група, която обикновено се среща в тези класове:

клас	възраст	брой ученици	%
------	---------	--------------	---

¹⁰⁸ Вж. A n g v i n k, М. цит. съч. данни от CD-ROM

девети	15 ... 16 г.	162	27,78731
десети	16 ... 17 г.	156	26,75815
единадесети	17 ... 18 г.	230	39,45111
дванадесети	18 ... 19 г.	33	5,66038
без отговор		2	0,34305

Етническото и религиозно самоопределение на анкетираните лица е от особено значение за анализа на данните. Най-висок е делът на българите (78,9 %), които са последвани от турците (14,2 %). Българо-момхамеданите съставляват 15,4 % от самоопределилите се като българи или 12,2% от цялата популация. Най-висок е делът на българите с атеистични възгледи (43,7 % от всички анкетирани), почти равен на тези с източно-православно вероизповедание (43,2 %). Турците са изключително с мюсюлманско вероизповедание (74 от общо 83 ученици, самоопределили се като турци), атеистите сред тях са едва 10,8 %. Данните от последното преброяване в България (1992 г.) дават възможност за проследяване на съотношението според предвидените там възможности за диференциация по "етническа принадлежност", "религиозна принадлежност" и "майчин език". Така имаме 85,8 % самоопределили се като българи от всички български граждани (8 472 724). Мюсюлманите сред българите представляват 1,1 %. Турци са 9,7 % от българските граждани, 99 % от тях са мюсюлмани¹⁰⁹. От това става видно, че разпределенията в нашата популация са сравними с данните на национално ниво. Забелязва се една относителна свръхрепрезентация на българите - мюсюлмани (15,4 % от българите в нашата извадка срещу 1,1 % от националното преброяване). Това е желателно от гледна точка на получаването на сигнификантни резултати от анкетирането на тази малцинствена група.

Преследвайки идеята за универсалност на инструмента в общоевропейското изследване не е било възможно отчитането на особености от разпределението на миноритетните групи в Югоизточна Европа. Така например, за религиозното самоопределение са предвидени категориите "римо-католическо", "протестантско", "православно", "ислямско" и др. в които извадката за България се разпределя както следва: 74 % с източно православно вероизповедание, 2,5 % с мюсюлманско вероизповедание, 6,99 % с атеистични възгледи.

	не знам	римо-католическо	протестантско	православно	еврейско	ислямско	друго	нямам	без отговор	общо
брой	57	9	10	770	5	26	9	72	72	1030
%	5,5	0,9	0,97	74,7	0,5	2,5	0,9	6,99	6,99	100

От друга страна, в общоевропейското изследване не е отразено и представителството на етнически групи, които се различават от ос-

¹⁰⁹ Д о н ч е в, Д. Физическа и социално-икономическа география на България. С. 1994 г.

новната народност в страната. Така за България са отчетени 997 ученици с основна, т.е. българска, народност и 52 ученици от друга народност от общо 1029 валидни отговора. Според националното преброяване би трябвало да очакваме приблизително 9 % турци, 3 % цигани и около 1 % от други етнически групи (евреи, арменци, каракачани и т.н.)¹¹⁰. При използваната там класификационна схема не е възможно да се отчетат сигнификантни данни за подгрупата "българи, с мюсюлманско вероизповедание". Затова нашето национално проучване, без претенции за представителност, би могло да хвърли допълнителна светлина върху главните проблеми на европейското изследване, съобразявайки се с конкретните условия в страната.

По отношение на местожителството, най-голямо е участието на ученици, които живеят на село (216 или 37 % от анкетираните). Почти равни са дяловете на живеещите в малки и големи градове (188 и 171 ученици съответно). Въпросът за политическите симпатии не дава основание за разслояване на популацията, тъй като 88 % от всички ученици твърдят, че не се занимават с политика (в смисъла на политическа симпатия или антипатия). За социалния произход на анкетираните можем да съдим, според занятието на родителите. Съответният въпрос събира сведения в три основни категории: децата с безработен родител съставляват 13,2 % от всички анкетирани. Преобладава делът на родителите на държавна работа (63,3 %), докато този на родители със самостоятелно занятие е относително малък (27,6 %).

Въвеждане на данните и първичен анализ: Следващият етап от изследването се състои във въвеждане и кодиране на данните от попълнените анкетни карти. За тази цел е използван формуляр, разработен със средствата на MS Access 7. Правилността на въведените данни се проверява визуално чрез сравнение с оригиналните анкетни карти за една 10%-на извадка. Определянето на имена на променливите и кодирането на отговорите в свободна форма се налага от съображения за използване на данните в програма за статистически анализ (Statistica). За целта е предвидена кодова схема, която е видна от приложението (Приложение I). Проверката на данните не разкрива наличието на противоречия, затова анализът започва непосредствено след въвеждането на целия материал, т.е. в края на 1997 г. след постъпване на всички попълнени анкетни карти. Принципите и целите на изследването, както и първите начални резултати са представени и дискутирани пред широка аудитория още в началото и в края на първия етап от изследването (юни 1995/96 г.)¹¹¹

¹¹⁰ Вж. Д о н ч е в, Д. Цит. съч. с. 162 сл.

¹¹¹ Вж. Т о д о р о в, Ю. Сравнително европейско изследване на историческото съзнание - аспекти на българското участие. Доклад на семинара "История и митове", Варна 26 юни - 1 юли 1995 г.; Т о д о р о в, Ю. Преходът към информационно общество и обучението по история. Доклад на семинара "Преходът в историята", Варна 24 - 29 юни 1996 г.

Анкетната карта

Инструментариум за интеркултурно изследване на историческото съзнание: На базата на теоретичните изследвания върху проблема за историческото съзнание, които са направени у нас и по света¹¹², задачата на настоящия проект представлява емпиричната проверка на концепцията за историческото съзнание. Теоретичните разработки в тази област са много и някои заглавия могат да се открият в приложената библиография. В рамките на общоевропейското проучване на историческото съзнание на младежта интерес представлява въпросът, дали конституиращите феномена историческо съзнание елементи на национално ниво са породени единствено от национални особености или могат да се разкрият универсални в културно отношение характеристики. Наред с теоретично и нормативно ориентирания подход към концепцията за историческото съзнание емпиричните изследвания са доказали своята значимост и възможности в тази област. Първите емпирични проучвания, които са проведени в различни страни, поставят един допълнителен въпрос, а именно, дали структурите и закономерностите, които са били разкрити за отделните културни общности, са присъщи само за тях или биха могли да бъдат интегрирани като универсални характеристики за начина, по който човекът борави с историята. Затова разработването на един допълнителен компаративен подход ще представлява не само теоретичен интерес. Този фундаментален проблем се развива в две различни взаимно обвързани направления:

От една страна, ако изследванията доведат до разкриването на различия, то изразяват ли се те единствено по отношение на интензивността на една и съща характеристика или тези различия са породени от вътрешно обособени фундаментални структури, присъщи само за тази културна, етническа или религиозна общност. Независимо от това дали имаме различия в интензивността на еднакви характеристики или напълно различни структури, изследванията ще доведат до интересни резултати, които могат да намерят научна интерпретация. Едно цялостно решение може да бъде постигнато само с помощта на сравнително, компаративно изучаване на проблема.

От друга страна, ние сме част от една културна общност. Едно вътрешно вглеждане в нашата култура под контекста на историческото съзнание трябва да включва сравнението на нашето гледище за това, какво е или би могло да представлява историческото съзнание за нас, с гледището на други култури. Така едно интеркултурно изследване

¹¹² Теоретични постановки по въпроса за историческото съзнание и неговото емпирично изследване са публикувани в: Leinhardt, G., I.L. Beck, C. Stainton (eds.). *Teaching and Learning in History*. Hilstade, NJ, 1994; Borries, B.v., J. Rüsen et.al. *Geschichtsbewußtsein im interkulturellen Vergleich. Zwei empirische Pilotstudien*. Pfaffenweiler 1994; Carratero, M., J. Voss (eds.). *Cognitive and Instructional Process in History and the Social Sciences*. New Jersey 1994; Шопов, Й. Дидактически проблеми на историята. С. 1991; Тодоров, Ю. Количествени методи в историята и нейната дидактика С. 1995.

ще представлява процес на разкриване на общи черти и на различия от различни гледни точки.

Ако приемем постановката, че историята е едно сложно преплитане от интерпретации за миналото, усещане на съвременното и очаквания за бъдещето, ще трябва също да обърнем внимание на сложния въпрос за отношението на индивидуалното към колективното съзнание, на проблема за съзнателните и несъзнателните процеси при конституиране на историческото съзнание, на въпроса за традициите, за развитието на душевността въобще. При това схващане за историята тя е съставна част от нашата душевност, отразяваща в съзнанието ни миналото, помагаща ни да се ориентираме в живота, в непрестанния преход от настояще към бъдеще. Тази концепция превръща взаимната обвързаност между менталните категории минало, настояще и бъдеще в основен момент от изследването. Включването на очакванията за бъдещето, усещанията за съвременното и ориентацията за собствения живот като конструктивни елементи на историческото съзнание е фундаментално и тези структури ще бъдат налице при всички емпирични изследвания, дори ако са построени на различни теоретични основи, например на базата на обективистичната, на постмодернистичната концепция и др. Въпросите могат да се видоизменят но ще запазят своята същност. От друга страна, трябва да разгледаме въпроса, дали съществува връзка между познаването на историческите факти (историческите знания), историческите идеи, политическите ориентации, начините на преподаване и историческото съзнание? Така въпросникът, който ще се използва за емпирична евалуация на сложния феномен историческо съзнание, трябва да съсредоточава в концентрирана форма представените до тук основни идеи и ще се разглежда и интерпретира с помощта на операционализираната теория за историческото съзнание.

Конструкция на въпросника: Въпросникът, който използваме в настоящото проучване може да обясни само една малка част от поставените по-горе проблеми и теоретични постановки. Ограничаването на проблемите от едно обширно многообразие, което трудно може да бъде обхванато, както с помощта на емпиричния, така и чрез наративния подход, е допустимо и оправдано от гледна точка на фиксираните в темата, цели и описание на темата "Историческо съзнание на младежта - сравнителен европейски проект" кръг от въпроси.

С помощта на анонимен въпросник се събират данни, относно възрастта (клас), пола, успеха, социалния статус на родителите, местожителството, етническата и религиозната самоидентификация, любимото занимание и политическите предпочитания на учениците. Въпросникът се състои от структурирани айтеми. Въпросът за доверието към източници на исторически знания предлага възможност за избор между 6 възможности (доверие към учителя, учебника, книгите, роднините, медиите и киното). Предпочитанията към исторически теми се определя с помощта на въпрос с четири разновидности (предпочитания към политическата история, етнокултурната история, история за

живота на хората и интегралната история). Предвиден е въпрос за свободен отговор, който изисква определяне на имената на най-значимите личности от българската история. Преобладаващата част от айтеми в анкетната карта образуват твърдения (стейтмънт-айтеми), които се предлагат за оценка с четиристепенна скала (1 - одобрявам напълно, 2 - одобрявам частично, 3 - отхвърлям донякъде, 4 - изобщо не одобрявам). Непопълнени отговори се кодират с 0. Твърденията образуват няколко айтемни групи, обединявайки твърдения в следните конструкции:

Отношение към "другия", състоящ се от айтемите: NE_MOGA, NIE_NEBI, BIN_ISKA, NJAMA_LO, V_LIC_SH. Отношението към другия и стереотипи на поведение могат да бъдат разкрити и разбрани единствено чрез симулиране на алтернативни ситуации. Затова подобни проблеми са най-трудни за оценяване. Възможни хипотези към този проблем: учениците не са готови да възприемат различието като естествен резултат в развитието на общностите; съществуват схеми на толерантно и нетолерантно отношение към "другия", в зависимост от принадлежността в една или друга етнокултурна общност.

Нагласи към морални ценности и очаквания от бъдещето:

SA_DA_SH, VEDNAGA, MATERIA, S_UDOVOL. Тази група от въпроси се отнася до мнения и нагласи, които са породени от настоящето и стимулират очаквания от бъдещето. На преден план са поставени индивидуалните оценки за социални стойности и морал. Предполага се, че съществуват различни конструкции като многообразие от усещания и ориентации в реалния жизнен кръг. Друго предположение се отнася до зависимости на евалуираните оценки от политическите нагласи и социалния статус на анкетираните.

Общоевропейски ценности и мястото на България в новата ценностна структура: COVEKAT, BAL_NARO, SAPADNOE, IDEJA_OE, VISHD_BG. Този конструкт е съставен с цел сравнение на отношението към обединението на Европа и мястото на България в нея като културна и историческа идентичност. Хипотезите се основават на оценки за мястото на България в новите общеевропейски ценности за изграждане на една нова общеевропейска културна идентичност.

Отношения към историческото ни минало и съдбата на България: V_HIST_M, BALK_VOJ, SA_NASHI, VAPREKI. Предполага се съществуването на различни концепции, в зависимост от различията в историческата традиция на общностите. От друга страна е възможно съществуването на общи измерения за определени периоди от миналото на България, които се изразяват в една положителна или отрицателна нагласа към историческата ни съдба като нация.

Етнокултурен облик на българина и отношения към някои стереотипни схващания и предразсъдъци: BG_VINAG, NIE_NEBI, BG_ZARKV, NIE_NE_S, NIE_NOSI, NEOPRAVD, BG_NAROD, NIE_SME_, BG_PO_VA. Въпросите към този конструкт са най-много и те се основават на една по-сложна концептуална схема. Целта тук е

разкриването на прилики и разлики за отделните етнокултурни общности по отношение на тяхната принадлежност към общонационални ценности. Те могат да бъдат симулирани с помощта на критични ситуации в отношението към институции и ценностни конструкции, породени от националната традиция и морал, които тук могат да бъдат поставени на изпитание.

Мнения и нагласи относно учебно-историческата литература и училищното историческо образование: NA_HIST_, UCEBNICI, V_UC_POL. Конструктът има за цел да провери ефективността на историческата инструкция и използваните в училище дидактически средства. Съществуват различни измерения на историческата инструкция, които се отразяват в историческата социализация на анкетираните. Подходящо би било да се разкрие ролята на учителя и учебника за формиране на историческото съзнание на младите хора. Степента на националистична натовареност на текстовите медии е един момент в евалуацията на конструкта "историческа социализация".

Отношения към други етнически общности и етническата структура на българската нация: BG_TURZI, BG_MOHA, BG_NAZIA, BG_E_MNO. Под формата на преобладаващи схеми на оценка в нагласите на младите хора въпросите от тази група трябва да разкрият отношения за вътрешната структура на българската нация като едно многообразие от етнокултурни общности или като равноправно съществуване на самостоятелни малцинствени групи.

Разработване и проверка на инструмента: Преди включване на айтемите в окончателната анкетна карта, която е използвана за измерване на историческото съзнание, те са изминали няколко етапа на методическа разработка, които могат да бъдат описани както следва:

Въпросникът е резултат от определянето на възможните измерения, елементи, концепции на историческото съзнание и теоретично структуриране за емпиричното им определяне. В този смисъл, въпросникът представлява един окончателен етап на теоретична работа и олицетворява намеренията за операционализация на феномена "историческо съзнание". На следващия етап теоретичните конструкции се преобразуват в айтеми под формата на твърдения, които се представят за оценка с помощта на четиристепенна скала. Следва разработката на един предварителен вариант на анкетната карта, която се изпробва в една ограничена извадка. Окончателният вариант на въпросника се съставя след анализ на резултатите от пилотното проучване. Следва събиране на данните от районираните извадки, регистрация и обработка на данните. Резултатите от количествения анализ се използват за херменевтична интерпретация на предварително формулираните теоретични конструкции. Резултатите на емпиричния анализ се поставят на широка дискусия сред специалисти на национални форуми.

Пилотни проучвания и анализи: В рамките на настоящото изследване е проведено пробно допитване (1995/96 г.) за установяване на историческо съзнание и психическите нагласи сред ученици от 9-тите до 12-тите класове в страната. Пилотното проучване има за цел да констатира пригодността на инструмента и нивото на техническата подготовка за провеждане на същинското изследване. Готовността на анкетаторите и техническите сътрудници е условие за провеждане на същинския етап на изследването, налице е възможност за многоаспектен анализ на емпиричния материал.

В пилотното изследване бяха включени ученици от следните училища в страната:

училище	общ брой анкетиращи 230
Г. Делчев, ПМГ "Яне Сандански"	9 %
Девин, СОУ "Хр. Ботев"	16 %
Бургас, ТОХ	21 %
Плевен, ТХВП	16 %
Смолян, СОУ "Хр. Ботев"	12 %
Ст. Загора, ИТ, СОУ "В. Левски", СТ	15 %
Хасково, ГПЧЕ	5 %
П. Тръмбеш, В. Търново, Русе	6 %

Анализът на резултатите от пилотното проучване дават основание за усъвършенстване на анкетния въпросник, който се представя в приложението в окончателния му вид. Една част от айтемите са променени и допълнени, други въпроси са изключени напълно. Подборът на айтемите се ръководи от аналитични и съдържателни съображения.

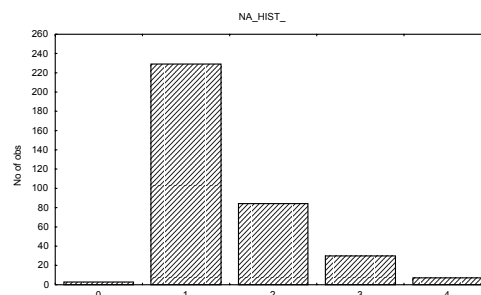
Представяне на данните и обсъждане на резултатите

Мнения и нагласи относно учебно-историческата литература и училищното историческо образование: Историята не може да бъде неделимо единство от теми, към които хората имат интерес или са напълно незаинтересовани. Възможни са конкретни мотивации, много различни структури на предпочитания и антипатии към историята. Затова в изследването е включен конструктор, който има за цел да провери ефективността на историческата инструкция и използваните в училище дидактически средства. Към него принадлежат променливите NA_HIST_, UCEBNICI и V_UC_POL.

Нашите исторически произведения (учебници по история, научна литература, литературни произведения, филми) повишават националното ми самочувствие.

NA_HIST_ (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	3	,51458	,5146
1	229	39,27959	39,7942
2	84	14,40823	54,2024
3	30	5,14580	59,3482
4	7	1,20069	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

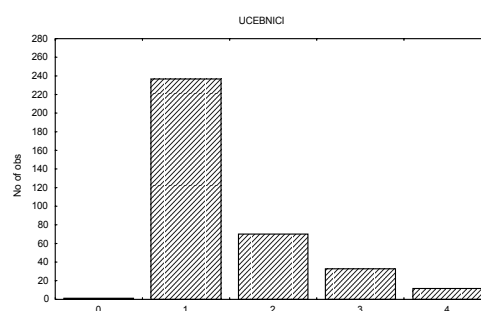

По отношение на първата променлива преобладават положителните отговори (над 53% от всички анкетирани). Само около 6% от анкетираните са на мнение, че историческите произведения не са предназначени за повишаване на националното ни самочувствие и за създаване на чувство на национална гордост. При това не се забелязват разслоявания на отговорите в зависимост от етническата и религиозната самоидентификация на запитаните ученици.

Учебниците по история дават възможност за изграждане на собствено гледище за личности и събития.

UCEBNICI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	1	,17153	,1715
1	237	40,65180	40,8233
2	70	12,00686	52,8302
3	33	5,66038	58,4906
4	12	2,05832	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

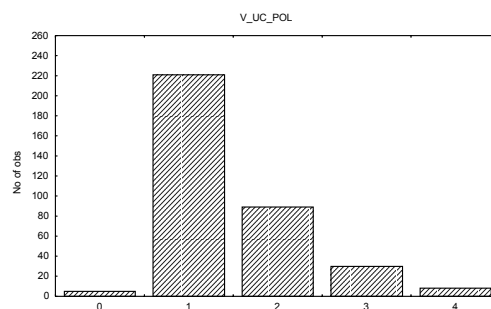

Към втората променлива също преобладават одобряващите отговори. Почти 53% от анкетираните считат, че учебниците по история не ги ограничават при избор на собствено гледище към исторически личности и събития. Мнението се изразява, както от обявилите се за българи, така и от анкетираните с турско етническо самосъзнание. По висока критичност към това твърдение се забелязва единствено при учениците с отличен успех. Делът на отрицателните отговори към разглеждания айтем в тази подгрупа е около 5%, докато тройкаджии-те не одобряват предложеното твърдение на около 1,5%. Макар че тези дялове са незначителни, тук може да се забележи определена схема на поведение, която е изградена на базата на конкретни знания.

В училище получавам вярна представа за миналото.

V_UC_POL (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	5	,85763	,8576
1	221	37,90738	38,7650
2	89	15,26587	54,0309
3	30	5,14580	59,1767
4	8	1,37221	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

Отношенията към този айтем също не подлежат на съмнение. Одобренията преобладават в над 53% от случаите. Това, заедно с високото доверие към учителя по история (41,7% от анкетираните се доверяват на учителя като източник на исторически знания), демонстрира стабилността на историческата инструкция на нейното институционално равнище.

Факторният анализ на разглежданите тук айтеми говори за положителното участие на трите променливи в конституирането на фактора HIST_EDU, който можем да наречем съвсем основателно "историческо образование" (коефициентите са 0,74 за NA_HIST, 0,66 за UCEBNICI и 0,79 за V_UC_POL). Анализирането на отделни подгрупи по отношение на този фактор предлага следната картина:

Подгрупи, според пола

фактори	момче				момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
HIST_EDU	138	-,063559	,967088		214	,044873	1,021344

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи				турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
HIST_EDU	259	-,022142	1,018455		80	,044048	,978388

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни				мюсюлмани				атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
HIST_EDU	115	,275055	1,072517		145	-,028034	,908417		82	-,246448	1,005409

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
HIST_EDU	63	-,139424	,847409

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град				малък град				село		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
HIST_EDU	74	,559687	1,086359		112	-,256680	,943713		162	-,093046	,887359

Анализът тук се извършва според отклонението от средната стойност за фактора. Отрицателно отношение на подгрупата се изразява в положително отклонение от средната стойност за фактора, положително отношение - обратно представлява отрицателно отклонение от

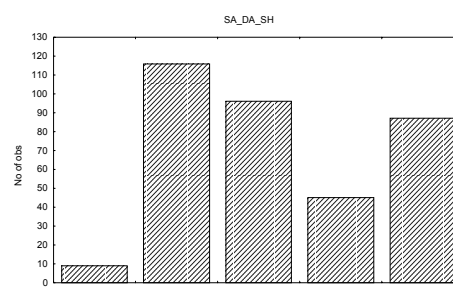
средната за фактора. Сигнификантни отклонения тук се забелязват в подгрупите, които са обособени въз основа на религиозното самоопределяне и местожителството на анкетираните. Така при подгрупата "православни" имаме отклонение от средната стойност с 0,27, което означава, че в тази подгрупа от анкетираните лица се изразява известна тенденция за отрицателно отношение към анализирания фактор "историческо образование". Отклонението за подгрупата "мюсюлмани" е незначително, но при "атеистите" е отчетена стойност -0,25, което означава, че при тях е подчертана тенденцията за положително отношение към фактора. Същият ефект се забелязва и в подгрупата "българо-мохамедани". Интересни са данните за подгрупите, които са образувани според местожителството на анкетираните лица. Забелязва се подчертано негативно отношение към фактора "историческо образование" в анкетираните, които живеят в големи градове (средна 0,56), докато живеещите в малки градове демонстрират положителни нагласи (средна -0,26).

Нагласи към морални ценности и очаквания от бъдещето: Историческото съзнание представлява едно сложно вплитане на интерпретации за миналото, възприемане на настоящето и очаквания от бъдещето. Няма съмнение, че проблемът за експлицитно и имплицитно сравнение на времевите компоненти по схемата минало - настояще - бъдеще е от особена важност за разкриване на историческото съзнание. Изглежда всичко това се концентрира в понятията "ценности" и "морал". Този аспект на историческото съзнание се евалуира в изследването с помощта на променливите SA_DA_SH, VEDNAGA, MATERIA, S_UDOVOL. Всички те представляват експлицитни въпроси, които засягат отношението на младите хора към важни за тях проблеми от настоящия живот и бъдещото им развитие.

За да живея по-добре, бих направил(а) компромис със себе си.

SA_DA_SH (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	9	1,54374	1,5437
1	116	19,89708	21,4408
2	96	16,46655	37,9074
3	45	7,71870	45,6261
4	87	14,92281	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

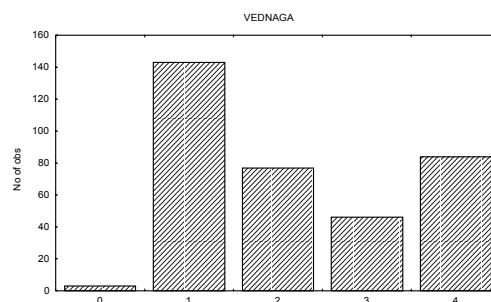

Тук преобладават одобрителните отговори, които представляват над 36% от мненията на учениците. Подчертано е разслояването на мненията, което се засилва в категорията "изобщо не одобрявам", където попадат около 15% от запитаните.

Веднага бих се възползвал(а) от възможността да емигрирам в по-богата страна

VEDNAGA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	3	,51458	,5146
1	143	24,52830	25,0429
2	77	13,20755	38,2504
3	46	7,89022	46,1407
4	84	14,40823	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

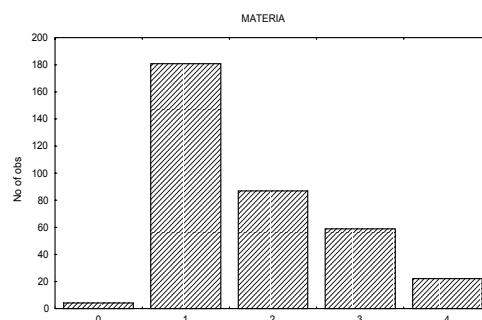

Предложеният айтем се възприема с одобрение в преобладаващата част от анкетираните (над 37% одобрения). Схемата на отговорите е подобна на тази по предходния айтем, пълното неодобрение на становището съставлява над 14% от извадката. Трябва да се отбележи обаче значителният дял 14% на тези, които отхвърлят становището напълно.

Материалното богатство е израз на успех и е важно за мен.

MATERIA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	4	,68611	,6861
1	181	31,04631	31,7324
2	87	14,92281	46,6552
3	59	10,12007	56,7753
4	22	3,77358	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

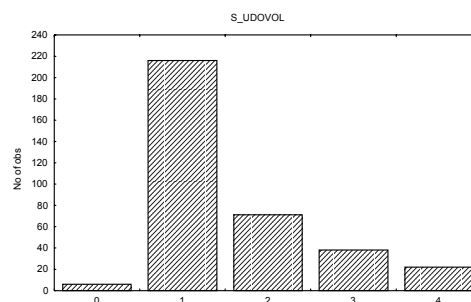

Почти половината от анкетираните (над 46%) се идентифицират с предложеното становище. Подчертан е спадът на отрицателните отговори (едва 4% неодобрения).

С удоволствие приемам лишения, за да мога да получа по-високо образование.

S_UDOVOL (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	6	1,02916	1,0292
1	216	37,04974	38,0789
2	71	12,17839	50,2573
3	38	6,51801	56,7753
4	22	3,77358	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

Анализът на отговорите по предложеното становище изразява високата мотивация на младите хора за продължаване и повишаване на образованието. Одобренията тук почти достигат 50%-ната бариера. Едва 10% от анкетираните не се ангажират с това мнение.

Факторният анализ на айтемите от тази група предлага образуването на две производни променливи. Първата, наречена условно

NO_MATER, изразява отказ на анкетираните от материално богатство и се състои от променливите SA_DA_SH и VEDNAGA, които участват съответно с коефициент 0,78 и 0,77. Втората променлива изразява интереса на младите хора към получаване на по-високо образование и успех в живота; те образуват фактора HIEDU, в който участват променливите MATERIA и S_UDOVDOL с коефициенти 0,78 и 0,57.

Интерес представлява анализът на конституираните фактори в зависимост от подгрупи според етническата самоидентификация, пола, религиозната принадлежност, местожителството и занятието на родителите, резултатите от които са представени в следните таблици:

Подгрупи, според пола

фактори	момче			момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_MATER	138	,038912	,997902	214	-,024722	1,005217
HIEDU	138	,061609	1,000912	214	-,039172	1,002072

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи			турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_MATER	259	,179623	1,017497	80	-,508262	,782476
HIEDU	259	,050271	1,027954	80	-,154739	,896681

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни			мюсюлмани			атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_MATER	115	,227802	,928510	145	-,445972	,732287	82	,402554	1,131322
HIEDU	115	,313640	1,093492	145	-,108469	,857267	82	-,235994	1,020163

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_MATER	63	-,318759	,765772
HIEDU	63	,016110	,793367

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град			малък град			село		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_MATER	74	,232963	,906612	112	,291047	1,135959	162	-,317014	,842658
HIEDU	74	,525500	1,101748	112	-,207427	,932694	162	-,102615	,923046

Подгрупи, според занятие на единия от родителите

фактори	на държавна работа			със самостоятелно занятие			безработни		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_MATER	198	,020371	,976217	94	-,041010	1,010927	58	-,016720	1,080382
HIEDU	198	,058862	1,018747	94	-,012123	1,002377	58	-,165518	,916048

Интересно е разпределението в подгрупите, създадени от етническата самоидентификация на анкетираните, където се забелязват отклонения от средната стойност за съответните фактори. В подгрупата на самоопределилите се като "турци" имаме отклонение - 0,51 от средната за фактора NO_MATER, което говори за подчертаната готовност на тази група от анкетираните за емиграция, с

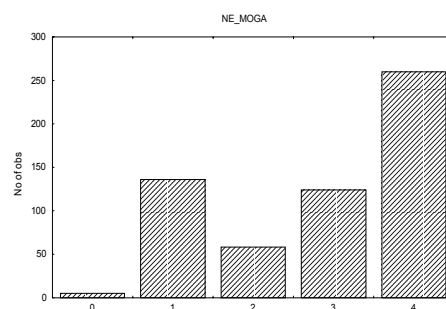
тази група от анкетираните за емиграция, с цел постигане на материално благополучие. При самоопределилите се като "българи" се отчита тенденция, която е противоположна на описаната по-горе (отклонение с 0,18 от средната за фактора NO_MATER). Може да се констатира също така повишеното желание за продължаване на образованието в подгрупата "турци" (отклонение -0,15 от средната за фактора HIEDU). Подобни тенденции се забелязват в подгрупите "православни", "мюсюлмани" и "атеисти". Конструираната подгрупа "българо-мохамедани" демонстрира същата схема на поведение, както групата на "мохамеданите", респ. "турците". Интересно тук е разслояването по отношение на фактора HIEDU. Докато "православните" не се ангажират с придобиването на по-високи знания (отклонение 0,31 от средната за HIEDU), то "атеистите" и "мюсюлманите" определено демонстрират своите положителни намерения с отклонение -0,23 и -0,11 от средната за HIEDU. По-нататък, тези, които се отказват от материално богатство в повечето случаи живеят на село (-0,31 от средната за NO_MATER), докато живеещите в малки и големи градове определено демонстрират желание за по-богат живот, евентуално извън пределите на страната (0,23 по отношение на средната за NO_MATER за живеещите в големи градове и съответно 0,29 - за анкетираните, които живеят в малък град). Готовността за продължаване на образованието се засилва от града към селото, като отклоненията по отношение на фактора HIEDU се движат от 0,52 за гражданите, -0,21 за живеещи в малък град и -0,1 за живеещите на село. Интерес представлява и изразеното желание за знания от страна на анкетираните с безработен родител (-0,16 от средната за HIEDU).

Отношение към "другия": Една група от айтеми се отнася към въпроса "образа на другия" в представите на анкетираните ученици. Това са променливите NE_MOGA, NIE_NEBI, BIN_ISKA, NJAMA_LO, V_LIC_SH. Модерната историческа инструкция не се стреми експлицитно към създаване на специфични асоциации с исторически събития и епохи в съзнанието на учениците. Намеренията по-скоро се насочват към развитие на когнитивно фундирани интерпретации и умения, които дават възможност учениците да развиват свое собствено историческо мислене. Затова, особено ценно е умението ученикът да осъзнава, че дадена ситуация и епоха в миналото може да бъде възприета и оценена по различен начин, в зависимост от конкретната историческа, социална и теоретична позиция. Този принцип в дидактиката на историята се обединява под наименованието многоперспективност. Многоперспективността е особено важна по отношение на възприемането, оценката и отношението към други култури. Изброевите променливи дават представа за отношенията на анкетираните към "другия" и готовността им за възприемане на култури и традиции, които са различни от техните първообрази.

Не мога да допусна, моят(а) приятел(ка) да изповядва друга религия.

NE_MOGA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	5	,85763	,8576
1	136	23,32762	24,1852
2	58	9,94854	34,1338
3	124	21,26930	55,4031
4	260	44,59691	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

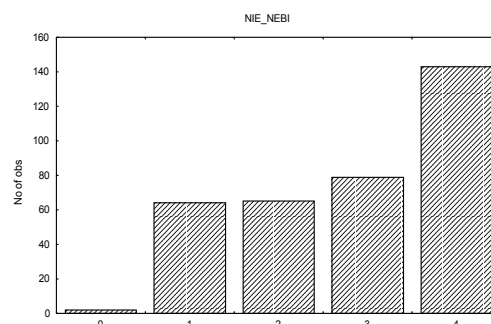

Отношенията на анкетираните към предложеното твърдение са подчертано негативни (повече от 67% неодобрения). Разпределението на отговорите създава впечатление за придържане към двете крайности, тъй като преобладават отговорите от скалата със стойности 1 (одобрявам напълно) и 4 (изобщо не одобрявам).

Ние не бива да се сближаваме с ценности и идеали от други култури.

NIE_NEBI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	2	,34305	,3431
1	64	10,97770	11,3208
2	65	11,14923	22,4700
3	79	13,55060	36,0206
4	143	24,52830	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

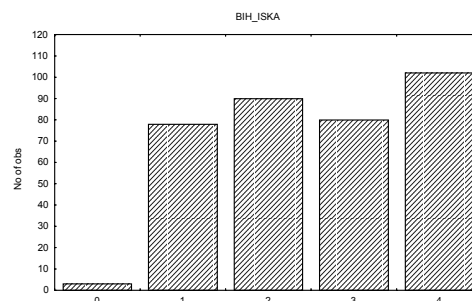

По отношение на предложеното становище преобладават също отрицателните оценки (38% неодобрение). Преходът от пълно одобрение (11%) към отхвърляне (24%) на предложението айтем е плавен.

Бих искал(а) в училище да изучавам подробности от бита, културата и историята на каракачаните.

BIH_ISKA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	3	,51458	,5146
1	78	13,37907	13,8937
2	90	15,43739	29,3310
3	80	13,72213	43,0532
4	102	17,49571	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

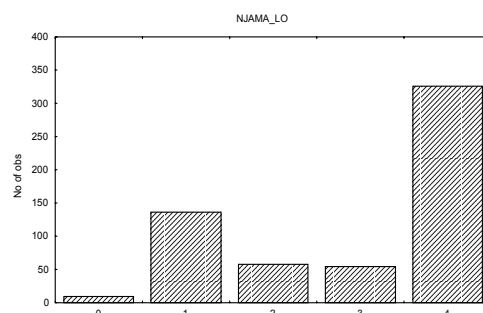
Твърдението е поставено провокативно, с цел да сугерира ситуация, в която анкетираните биха се конфронтирали с чужда култура и традиция. Разпределението на отговорите не дава основание за обособяване на групи с подчертано изразено положително или отрицател-

но мнение, макар че отрицателните отговори преобладават с не повече от 2 процентни пункта.

Няма нищо лошо в това, в българското училище да се изучава коранът.

NJAMA_LO (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	9	1,54374	1,5437
1	136	23,32762	24,8714
2	58	9,94854	34,8199
3	54	9,26244	44,0823
4	326	55,91767	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

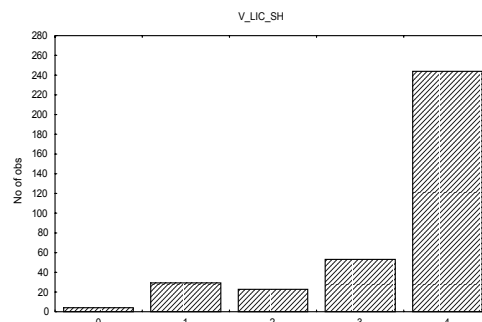
56% от анкетиранияте ученици недвусмислено отхвърлят предложено-то за оценка становище. Групата на одобряващите представлява 23% от извадката, тя се състои основно от ученици с мюсюлманско вероизповедание. Тези, които имат толерантно отношение към поставения проблем са едва 3% мюсюлмани и 2% ученици с източно православно вероизповедание. Разпределението е показано на представената по-долу таблица:

	религиозно самоопределение		
	изт. правосл.	мюсюлмани	атеисти
одобрявам напълно	12 (2%)	110 (19%)	13 (2%)
одобрявам частично	21 (3,6%)	28 (4,8%)	6 (1%)
отхвърлям донякъде	28 (4,8%)	15 2,(6%)	9 (1,5%)
изобщо не одобрявам	190 (32%)	19 (3%)	102 (17%)

В личния си живот избягвам контакти с хора, които са различни от мен по религия, бит и култура.

V_LIC_SH (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	4	,68611	,6861
1	29	4,97427	5,6604
2	23	3,94511	9,6055
3	53	9,09091	18,6964
4	244	41,85249	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

Становището се отхвърля в повече от 50% от случаите. Така демонстрираната толерантност, обаче е в противоречие с останалите айтеми от разглежданата група. Очевидно, търпимостта на младите хора се ограничава единствено до повърхностни отношения и не може да бъде определена като фундаментално качество, което се основава на трайни схеми на поведение.

Факторният анализ на групата от айтеми води до обособяването на два фактора. Първият, който се състои от променливите NE_MOGA, NIE_NEBI и V_LIC_SH, може да се опише като "нетолерантно отно-

шение" (NO_TOL). Коефициентите за тези променливи са изцяло положителни и относително високи (0,67 за NE_MOGA, 0,58 за NIE_NEBI и 0,71 за V_LIC_SH). От друга страна се формира противоположният по смисъл фактор, "толерантност" (TOL), който обединява променливите (BIH_ISKA, коефициент 0,79 и NJAMA_LO, коефициент 0,76). Какво е участието на типични подгрупи от извадката към изведените тук фактори?

Подгрупи, според пола

фактори	момче			момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_TOL	138	-,102701	1,093716	214	,066523	,933749
TOL	138	-,243009	,964498	214	-,151516	,993544

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи			турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_TOL	259	,136465	,922807	80	-,381184	1,112400
TOL	259	,114690	1,025306	80	-,277838	,878068

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни			мюсюлмани			атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_TOL	115	,024780	,952078	145	-,292756	1,028884	82	,417316	,849649
TOL	115	,210551	,959203	145	-,540257	,851375	82	,570003	,846213

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_TOL	63	-,125748	,826145
TOL	63	-,799248	,836093

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град			малък град			село		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_TOL	74	,103799	,953166	112	,387123	,873344	162	-,306456	,999598
TOL	74	,151551	,927450	112	,431002	,866120	162	-,354986	,990815

Подгрупи, според занятие на единия от родителите

фактори	на държавна работа			със самостоятелно занятие			безработни		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
NO_TOL	198	,054576	,984770	94	-,028069	1,091383	58	-,105710	,872274
TOL	198	-,075735	,960706	94	,079292	1,002728	58	,112560	1,075700

Забелязва се подчертана толерантност при момчетата (отклонение от средната за фактора TOL -0,15) в сравнение с момчетата (отклонение от средната за TOL 0,24). Интересно е разпределението на подгрупите според етническата самоидентификация на анкетираните. В подгрупата на българите е отчетено отклонение от средната стойност за фактора NO_TOL на 0,13, което може да се интерпретира като израз на толерантно отношение към другия. В сравнение с тази подгрупа, при турците е отчетена отрицателна стойност за отклонението от средната на същия фактор (-0,38), която освен това е относително висока. Тези данни говорят за противоположност на подгрупите от извадката, определени като "българи" и "турци", по отношение на нетърпимостта към другия в полза на турците. Подобни

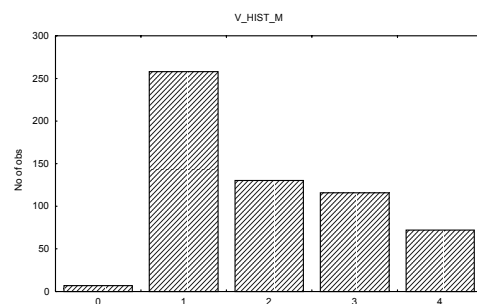
търпимостта към другия в полза на турците. Подобни разпределения се отчитат и при подгрупите, които са образувани въз основа на религиозната самоидентификация на анкетираните ученици. Подчертано нетолерантно отношение се забелязва при "мюсюлманите" (отклонение от средната за NO_TOL -0,29), докато атеистите са далеч по-склонни да се срещнат с чужди култури (отклонение за същия фактор 0,41). По отношение на фактора "толерантност", в който участва променливата NJAM_LO) резултатите подкрепят направените по-горе изводи. Естествено, подгрупата на мюсюлманите одобряват този вид толерантност в много висока степен (отклонение -0,57). Забележително е обаче отношението на атеистично настроените ученици, които в много по-силна степен отхвърлят фактора TOL (отклонение от средната 0,57), докато определилите се като "православни" ученици възприемат фактора по-толерантно (отклонение 0,21). Най-висока стойност за отклонението от средната за фактора TOL се отчита при групата на българо-мохамеданите (-0,79), с което те демонстрират изключителна готовност за занимания с корана в училище. Най-често подобна готовност може да се очаква при ученици, които живеят в българските села (отклонение от средната за фактора TOL -0,35 в подгрупата с местожителство в селските райони на страната). Данните дават основание да се счита, че толерантно отношение към другия притежават тези ученици, които живеят в големи градове (отклонение от фактора TOL 0,15 и за NO_TOL 0,1). По отношение подгрупите, които се обособяват според занятието на родителите не се отчитат сигнификантни различия за разглежданите фактори.

Отношения към историческото ни минало и съдбата на България: Посоченият по-горе хипотетичен конструктор се образува от айтемите, представени от променливите V_HIST_M, BALK_VOJ, SA_NASHI, VAPREKI. Преследваме целта за установяване на отношения към проблеми, които засягат историческата съдба на България и които се разглеждат в рамките на училищното историческо образование. Анализът на отделните променливи създава следната картина:

В историческото минало България безвъзвратно е загубила възможността днес да бъде велика държава

V_HIST_M (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	7	1,20069	1,2007
1	258	44,25386	45,4545
2	130	22,29846	67,7530
3	116	19,89708	87,6501
4	72	12,34991	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

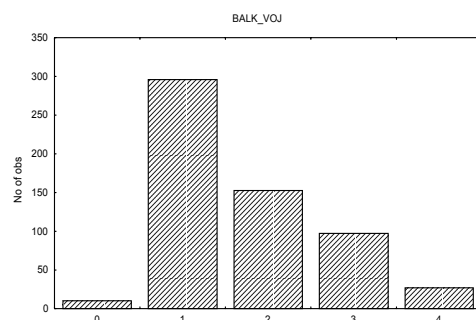
Ако съдим по мнението на анкетираните ученици, днес България не може да бъде велика държава, поради пропуснати исторически шансове. Очевидно, за положението на страната ни днес младите пред-

почитат да прехвърлят отговорността на предишните поколения, защото одобренията на становището надвишават 66%. Едва 12% се идентифицират с противното становище.

Балканските войни 1912-1913 г. са пропуснатия шанс да освободим и обединим всички български земи.

BALK_VOJ (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	10	1,71527	1,7153
1	296	50,77187	52,4871
2	153	26,24357	78,7307
3	97	16,63808	95,3688
4	27	4,63122	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

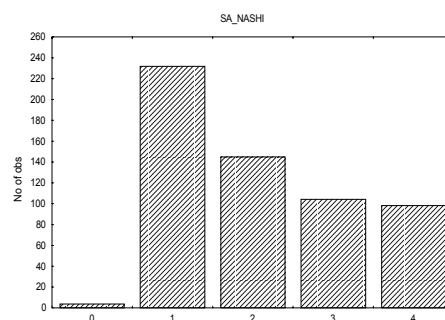

Повече от 77% от учениците, попаднали в проучването, одобряват становището, че сегашното статукво на Балканите се дължи на изхода на Балканските войни. По-скоро тук става дума за "освобождение" на "български земи", становище, което може да бъде погледнато под коренно различен аспект от страна на нашите съседи. В известен смисъл, ако съдим по емпиричните резултати, историческото образование е успяло да създаде известни настроения на национален шовинизъм и реваншизъм, които умело се прикриват под понятията "национална гордост" и "патриотизъм".

За нашите поражения в миналото са имали най-голяма вина политиците.

SA_NASHI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	4	,68611	,6861
1	232	39,79417	40,4803
2	145	24,87136	65,3516
3	104	17,83877	83,1904
4	98	16,80961	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

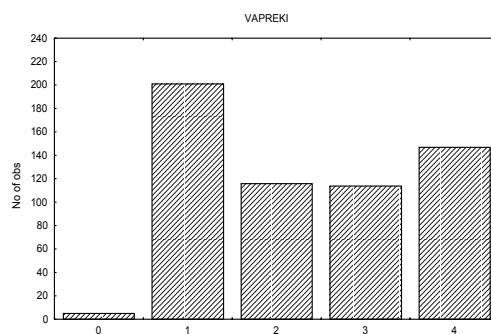

Анкетираните ученици са склонни да припишат всички отговорности за положението на страната ни единствено на политиците. Почти 65% от тях придават най-голямо значение на политическия фактор. Въпреки това трябва да се отбележи, че относителният дял на противниците на това твърдение е сравнително висок (около 35% от анкетираните).

Въпреки че сме водили много войни, ние не сме могли да защитим нашите национални интереси.

VAPREKI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	5	,85763	,8576
1	201	34,47684	35,3345
2	116	19,89708	55,2316
3	114	19,55403	74,7856
4	147	25,21441	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

Анализът на отговорите по предложения за оценка айтем произвежда една относително равностойна картина между одобрения (54%) и неодобрения (45%). Айтемът допълва по подходящ начин разглежданите по-горе становища и е в състояние да конкретизира до известна степен нагласите, които учениците притежават за историческата съдба и предпоставките за развитието на страната ни.

Определянето на факторите "политическо влияние" (POL_INT) и "безнадеждност" (NO_CHAN) става в резултат на факторния анализ, където първият фактор се формира от променливите SA_NASHI и VAPREKI съответно с положителни коефициенти 0,84 и 0,77, а вторият - от променливите V_HIST_M и BALK_VOJ, факторните коефициенти и за двете променливи тук са равни на 0,78. Обособените подгрупи в извадката изразяват следните тношения:

Подгрупи, според пола

фактори	момче				момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
POL_INT	221	,015032	1,068980		354	-,009590	,949720
NO_CHAN	221	-,168570	,995665		354	,105221	,981696

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи				турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
POL_INT	460	,036944	1,026762		83	-,266911	,875920
NO_CHAN	460	-,049140	,971457		83	,382973	1,084489

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни				мюсюлмани				атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
POL_INT	255	,265986	,990831		175	-,193331	,864384		131	-,262932	1,046733
NO_CHAN	255	,012527	,989665		175	,247945	1,039820		131	-,302498	,865060

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
POL_INT	71	-,347384	,809106
NO_CHAN	71	,219949	,975321

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град				малък град				село		
	Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.		Valid N	Mean	Std.Dev.
POL_INT	171	,290535	,983904		188	-,122507	1,063494		216	-,123473	,903836
NO_CHAN	171	,010273	1,006103		188	-,134605	,953962		216	,110181	1,003872

фактори	на държавна работа			със самостоятелно занятие			безработни		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
POL_INT	369	,123208	,999067	128	-,138937	,926793	77	-,352460	,987591
NO_CHAN	369	,025616	,973626	128	-,016968	1,067983	77	-,041436	1,021184

Отчитаме отрицателно отклонение от средната за фактора NO_CHAN в подгрупата "момчета" със стойност -1,68. Анкетираният от тази подгрупа са склонни да одобряват твърденията от разглеждания фактор, докато при момчетата не се отчитат сигнификантни отклонения от средната стойност за фактора.

Интересно е разграничението за разглежданите фактори по отношение на подгрупите, които се обособяват в зависимост от етническата самоидентификация на анкетираните. Докато при подгрупата "българи" не се отчитат значими различия от средната стойност, то при "турците" имаме отклонение -0,27 от средната за фактора POL_INT и относително високо положително отклонение 0,38 за фактора NO_CHAN. Анкетираният от тази подгрупа са съгласни с твърденията от първия фактор, но в преобладаващата част от случаите отхвърлят твърденията от фактора NO_CHAN. Според тях, България има шанс да бъде велика държава и възможностите за обединение на българските земи не са пропуснати. Съвсем разнообразно е отношението на образувания в зависимост от религиозната самоидентификация подгрупи "православни", "мюсюлмани" и "атеисти". Към фактора POL_INT са отчетени съответно следните стойности за отклоненията от средната: 0,26, -0,19, -0,26. Първата е положителна и отразява отрицателното отношение на анкетираните с източно православно религиозно самоопределение към "политическите фактори", определили сегашното положение на страната ни. Анкетираният ученици от другите две подгрупи са съгласни с твърденията от този фактор, като одобренията са по-значителни в подгрупата "атеисти". За фактора NO_CHAN се обособяват две антагонистични подгрупи - на "мюсюлманите" (отклонение 0,25) и на "атеистите" (отклонение -0,30). Последните очевидно се съгласяват с безнадеждното положение на страната ни и са склонни да обяснят това с политическите грешки в миналото. При българомохамеданите се забелязва подчертано одобрение на фактора POL_INT (отклонение -0,34) и отхвърляне на фактора NO_CHAN (отклонение за средната стойност 0,22). Поведението на анкетираните от тази група е сходно със схемата на отговорите от подгрупите на "турците" и "мюсюлманите". Забелязват се различия в отговорите към твърденията от разглежданите фактори за подгрупите според местожителството на анкетираните. Живеещите в големи градове отхвърлят фактора POL_INT, докато учениците, които живеят в малки градове и в селата, са по-склонни да се съгласят с твърденията от този фактор. Различия в схемата на отговорите относно фактора NO_CHAN се отчита само за живеещите в малки градове (отрицателно отклонение от средната стойност с -0,13). Подгрупите от ученици, които са образувани въз основа на занятието на родителите са критични единствено по отношение на фактора POL_INT. Трябва да се

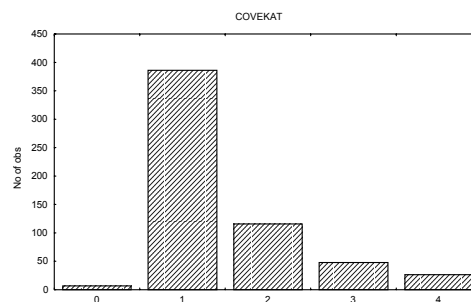
отбележи високото отклонение от средната стойност за подгрупата "безработни" (-0,35), докато учениците с родители на държавна работа изразяват противоположни отношения към същия фактор (отклонение 0,12).

Отношения към Европа и мястото на България в изграждането на общеевропейската културна идентичност: В изследването са предвидени хипотетични конструкти, които имат за цел да установят отношението на учениците у нас към участието на българския народ в изграждането на общеевропейската култура и неговото място в бъдеща обединена Европа. Тук са включени айтеми, представени от променливите COVEKAT, BAL_NARO, SAPADNOE, IDEJA_OE, VISHD_BG. Разпределението на отговорите към всяка променлива е разгледано по-подробно както следва:

Човекът е гражданин на света, не е важна неговата религиозна или етническа принадлежност

COVEKAT (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	7	1,20069	1,2007
1	386	66,20926	67,4099
2	116	19,89708	87,3070
3	48	8,23328	95,5403
4	26	4,45969	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

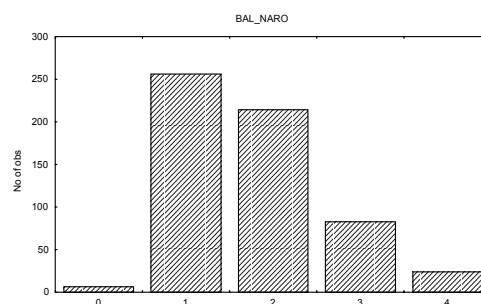

Представеното за оценка твърдение се възприема положително от преобладаващата част от анкетираните (86% одобрение). Очевидно младите хора са готови безпрекословно да се идентифицират с космополитната идея. Бъдещите граждани на информационния век преодоляват етнически, религиозни и културни различия, благодарение на свободните форми на общуване и комуникация в световен мащаб. Това е тенденция, която се усеща най-силно в развиващите се страни. Независимо от кризисното положение у нас, новите комуникационни форми са дали отражение и това все повече ще се засилва. Отговорите по разглежданото твърдение несъмнено са повлияни и от стремежа на младите хора за отваряне на нашето общество към света и възприемане на ценности от други култури.

Българският народ има ярък принос в развитието на общеевропейската култура.

BAL_NARO (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	6	1,02916	1,0292
1	256	43,91081	44,9400
2	214	36,70669	81,6467
3	83	14,23671	95,8834
4	24	4,11664	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

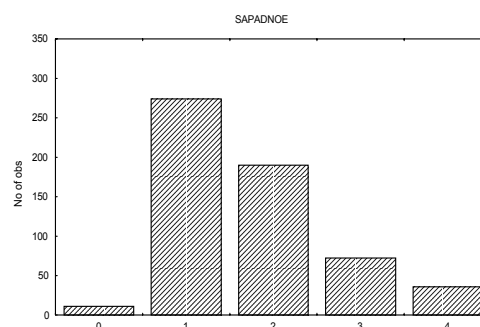

Становището е прието с пълно одобрение от около 44 % от анкетираниите. 37 % са тези, които имат известни колебания в българския принос за изграждане на общоевропейската култура. Забележителен е ниският дял на отхвърлилите твърдението - само 4%. Очевидно, според българските ученици нашето участие в създаването на общоевропейската културна идентичност е безспорно. Ако разгърнем, обаче, Евроучебникът по история не бихме могли да научим много за създаването на българската държава ¹¹³.

Западноевропейската култура е повлияна силно от появата на славянската писменост.

SAPADNOE (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	11	1,88679	1,8868
1	274	46,99828	48,8851
2	190	32,59005	81,4751
3	72	12,34991	93,8250
4	36	6,17496	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

Схемата на отговорите за това твърдение е подобна на предходната. Одобренията преобладават в около 79% от отговорите, докато пълното отричане на становището е незначително (6%). Интересно би било да се обърнем за справка по този въпрос към евроучебника. За създаването на славянската писменост научаваме от няколко реда: "На основата на гръцките главни букви (глаголица) Кирил и Методий са създали така наречената кирилска азбука, която, наред с гръцката и латинската, започва да се използва като славянска азбука и може да се разглежда като предшественик на модерния руски език. Кирил е

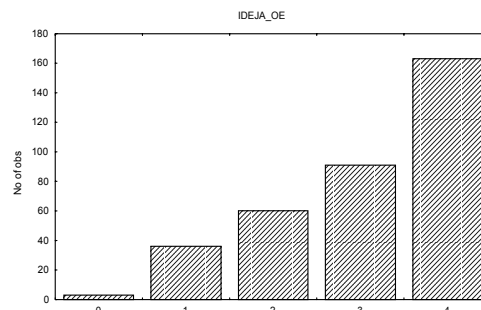
¹¹³ Вж. Europäisches Geschichtslehrbuch. Geschichtliches Unterrichtswerk für Sekundarstufe I und II. Klett Stuttgart 1992. На стр. 102 можем да прочетем: "Българите, които първоначално са произлезли от Централна Азия, са се преселили през 626 година на запад. Водени от Кубрат те са разбили властта на аварите и са създали царство между Кубан и Азовско море. Туркският народ на аверите малко по-късно е завладял една част от българите. Останалата част от племето, водено от хан Аспарух, се е изселило и през 681 г. се е установило в Мизия Инфериор, между Дунава и Балканската планинска верига. Това ново българско царство е било част от византийските владения и е останало зависимо от неговата управа."

живял от 827 до 869 г., а Методий от 825 до 885 г. Двамата са получили титлата апостоли на славяните." ¹¹⁴

Идеята за обединена Европа всъщност е намерение за накърняване на суверенитета на България.

IDEJA_OE (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	3	,51458	,5146
1	36	6,17496	6,6895
2	60	10,29160	16,9811
3	91	15,60892	32,5901
4	163	27,95883	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

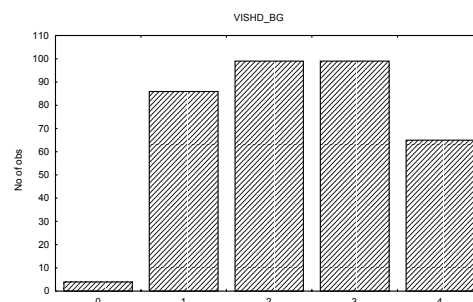

Това провокативно поставено твърдение се отхвърля напълно от преобладаващата част от анкетираните ученици (повече от 43%). Стремелът за създаване на обединен европейски континент е водещ за повечето млади хора у нас. Като имаме предвид мненията от предходните твърдения, то ние имаме и оправдани претенции за равноправно участие в създаването на общоевропейската културна идентичност.

Виждам България по-скоро като център на една бъдеща Балканска конфедерация, отколкото като член на Европейската общност.

VISHD_BG (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	4	,68611	,6861
1	86	14,75129	15,4374
2	99	16,98113	32,4185
3	99	16,98113	49,3997
4	65	11,14923	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

Предложената тук хипотетична възможност за изграждане на "Балканска конфедерация" разделя противниците и привържениците на две почти еднакви по численост групи (32% одобрения и 28% неодобрения).

След факторен анализ с разгледаната група от айтеми можем да се обединим в съдържателно отношение около следните конструкти: фактор PROEU, изразяващ положително отношение към отварянето към света и европейската идея и фактор PROREGIO, който обобщава нагласи около културно-историческия принос на българския народ във формирането на общоевропейската културна идентичност. Първият фактор се формира от променливите COVEKAT (коефициент 0,51), IDEJA_OE (коефициент -0,60) VISHD_BG (коефициент -0,76).

¹¹⁴ Op.cit., p.26.

Отрицателните стойности за коефициентите на последните две променливи подсказват за наличието на логическа противоположност в участието на съответните айтеми при формиране на фактора. Във втория фактор участват променливите BAL_NARO и SAPADNOE с еднакви коефициенти 0,75. Разпределението на факторите за предвидените подгрупи се задава както следва:

Подгрупи, според пола

фактори	момче			момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
PROREGIO	138	,039635	1,053497	214	-,022541	,967080
PROEU	138	,044511	1,116235	214	-,027200	,921229

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи			турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
PROREGIO	259	-,140418	,932979	80	,423996	1,098647
PROEU	259	-,126889	,956515	80	,392981	1,049821

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни			мюсюлмани			атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
PROREGIO	115	-,050294	,889361	145	,323695	,986974	82	-,471122	1,006350
PROEU	115	,120315	,974295	145	,171235	,968052	82	-,356993	,979956

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
PROREGIO	63	,245421	,942637
PROEU	63	-,038138	,902880

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град			малък град			село		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
PROREGIO	74	,033209	,795402	112	-,390786	,875935	162	,251072	1,090455
PROEU	74	,117923	,936244	112	-,271289	,962004	162	,155778	1,015554

Подгрупи, според занятие на единия от родителите

фактори	на държавна работа			със самостоятелно занятие			безработни		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
PROREGIO	198	,055094	,974755	94	-,127890	,950030	58	-,027027	1,156761
PROEU	198	,003910	,986991	94	,034665	1,087701	58	-,007579	,894735

Не могат да бъдат констатирани сигнификантни различия в схемите на отговор за разглежданите фактори в зависимост от пола на анкетираните ученици. Според етническата самоидентификация, обаче, веднага изпъкват на преден план подчертано положителните отношения към двата фактора за анкетираните от подгрупа "българи" (отклонение от средната стойност за фактора PROREGIO -0,17 и -0,13 PROEU), които контрастират на фона на отрицателните отношения в подгрупата "турци" (отклонение от средната 0,42 за PROREGIO и 0,39 за PROEU). Очевидно, анкетираните от двете подгрупи се антагонистични в своите виждания относно приноса на българския народ

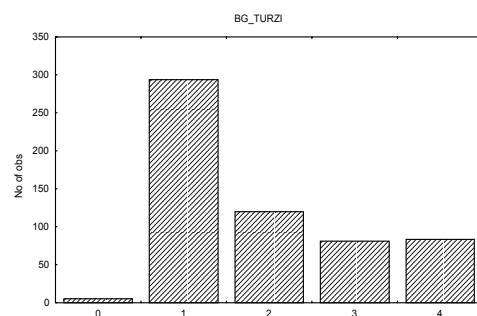
за формиране на общоевропейската култура и бъдещото развитие на общия европейски дом. Интересно е разпределението на нагласите във формираните чрез религиозна самоидентификация на анкетираните подгрупи. Най-силно е изразено отрицателното отношение при "мюсюлманите" към фактора PROREGIO (отклонение от средната 0,32) и положителното отношение на подгрупата "атеисти" към двата фактора (отклонение от средната -0,47 за PROREGIO и -0,35 за PROEU). В подгрупата "българо-мохамедани" не се констатира отклонение в схемата на отговори от общата за цялата извадка по отношение на идеята за обединена Европа (фактор PROEU). Тук се забелязва отрицателно отношение към фактора PROREGIO (отклонение от средната стойност 0,24). Може определено да се каже, че привържениците на европейската идея живеят в града (отклонение от средната стойност за факторите PROREGIO и PROEU -0,39 и -0,27 съответно за живеещите в малък град), докато нейните противници трябва да се търсят в българските села (отклонения 0,25 и 0,15 съответно). Тъй като подгрупата на живеещите в големи градове е относително малобройна, относително ниските стойности за тази подгрупа не могат да бъдат интерпретирани с висока надеждност. Същото важи и за подгрупата "родители със самостоятелно занятие". В заключение, може да се определи, че анкетираните, които се самоидентифицират като "българи" и "атеисти" са най-благоприятно настроени към обединението на Европа. Самоопределилите се като "турци" и "мюсюлмани" ученици са привърженици на създаването на "Балканска конфедерация" и не признават приноса на българския народ в създаването на общоевропейската културна идентичност.

Отношения и нагласи относно монолитността на българската нация: Предложеният тук за анализ хипотетичен конструкт е изграден от една група от айтеми, които имат за цел разкриването на нагласи сред анкетираните ученици относно участието на основни етнически и религиозни групи в състава на българската нация. Конструктът се състои от айтеми, представени с променливите BG_TURZI, BG_MOHA, BG_NAZIA, BG_E_MNO. Разпределението на отговорите в извадката от анкетираните ученици е представено както следва:

Българските турци гледат на себе си повече като част от турския народ, отколкото като членове на българската нация.

BG_TURZI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	5	,85763	,8576
1	294	50,42882	51,2864
2	120	20,58319	71,8696
3	81	13,89365	85,7633
4	83	14,23671	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

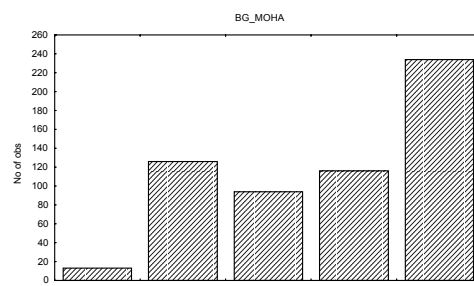
Сред преобладаващата част от анкетираните се е наложило мнението, че българските турци са "чужди" на

българската нация. Одобрителните отговори към този айтем са за около 80 % от всички ученици, включени в изследването. Едва не повече от 29 % от анкетираните отхвърлят предложеното становище.

Българите-мохамедани в Родопите са подложени на антибългарска пропаганда.

BG_MOHA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	13	2,22985	2,2298
1	126	21,61235	23,8422
2	94	16,12350	39,9657
3	116	19,89708	59,8628
4	234	40,13722	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

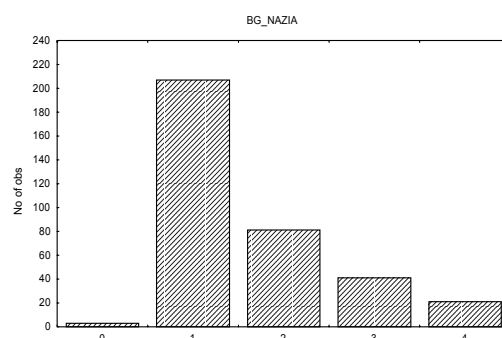

Тук преобладават оценките, че българите-мохамедани не са подложени на чуждо влияние (около 60 % от анкетираните отхвърлят твърдението). Въпреки всичко, останалите 40 % считат, че такова влияние съществува.

Българската нация е съставена от различни етнически, религиозни и културни общности.

BG_NAZIA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	3	,51458	,5146
1	207	35,50600	36,0206
2	81	13,89365	49,9142
3	41	7,03259	56,9468
4	21	3,60206	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

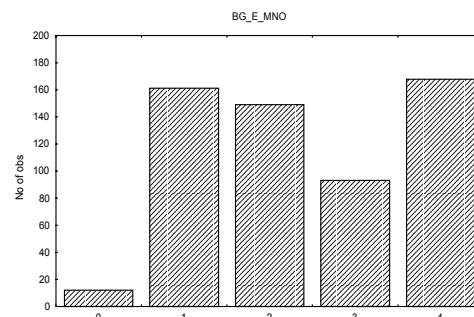

Сред младите хора преобладава мнението, че българската нация е съставена от различни общности, изградени на етнически, религиозен или културен признак (49 % от анкетираните одобряват предложеното становище). Незначителен е делът на тези, които са на противоположно мнение (около 11 % от учениците, включени в изследването).

България е многонационална държава.

BG_E_MNO (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	12	2,05832	2,0583
1	161	27,61578	29,6741
2	149	25,55746	55,2316
3	93	15,95197	71,1835
4	168	28,81647	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

Предложеното становище почти разполовява извадката от анкетиранни ученици. Привържениците на предложеното за оценка мнение надвишават неговите противници само с 8 %. Това положение говори красноречиво, че поставеният проблем е твърде дискуссионен. Училищното историческо образование едва ли е допринесло в необходимата степен за изясняване на проблема. Имайки предвид сложността на понятия като нация, национална държава, народ, принципите за формиране на нацията върху етнически, религиозен или етнокултурен признак, в рамките на това изследване, не би било възможно да се разкрият всички подробности около резултатите от обучението по история в тази област.

Факторният анализ на разглежданата група от айтеми налага конституирането на два фактора. Първият ще определим условно като "представите ми за България като многонационална държава" (MNONAZ). Основание за това дават факторните коефициенти за променливите BG_MOHA (0,61) и BG_E_MNO (0,86), при което участието на втората променлива преобладава чувствително. Вторият фактор може да бъде наречен "представям си България като състав от различни общности" (MNOOB), където взимат участие променливите BG_TURZI (с коефициент 0,47) и BG_NAZIA (с относително висок коефициент 0,88). Така можем да преминем към анализиране на отношението на различните подгрупи от анкетиранни ученици към двата фактора:

Подгрупи, според пола

фактори	момче			момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
MNONAZ	138	,129672	,998517	214	-,086325	,995662
MNOOB	138	,098604	1,110176	214	-,064397	,921546

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи			турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
MNONAZ	259	,152887	1,010791	80	-,380094	,821590
MNOOB	259	,100126	1,009242	80	-,236079	,940232

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни			мюсюлмани			атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
MNONAZ	115	-,005154	,896290	145	-,457387	,854088	82	,695091	,952130
MNOOB	115	,302317	1,097859	145	-,134260	,896192	82	-,178006	,942202

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
MNONAZ	63	-,443801	,902067
MNOOB	63	,150223	,904257

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град			малък град			цело		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.

MNONAZ	74	-,121964	,765781	,112	-,541082	,953604	,162	-,318936	,980664
MNOOB	74	-,485917	1,183150	,112	-,184077	,867855	,162	-,075385	,936487

Подгрупи, според занятие на единия от родителите

фактори	на държавна работа			със самостоятелно занятие			безработни		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
MNONAZ	198	-,102123	,948475	94	,072407	1,002057	58	-,210623	1,143496
MNOOB	198	,033527	1,026424	94	,074692	1,061429	58	-,190374	,776196

В зависимост от пола не могат да бъдат констатирани чувствителни различия в схемата на отговор от анкетираните ученици. Може единствено да се отбележи завишението с 0,13 от средната за момчетата по отношение на фактора MNONAZ. Анкетираните от тази група са по-склонни да отхвърлят в представите си България да бъде многонационална държава. Докато при момчетата, макар и ниската отрицателна стойност за отклонението от средната, говори за наличие на противоположно мнение по същия въпрос. Разслоението е напълно ясно изразено при подгрупите, които се образуват в зависимост от етническата самоидентификация на анкетираните ученици. Факторът MNONAZ се възприема най-пълно от учениците, които са се самоопределили като "турци" (отклонение от средната стойност -0,38). Същият фактор не е така добре приет сред "българите", за които се отчита отклонение от средната стойност за MNONAZ на 0,15. Като разгледаме допълнително схемата на отговори, в зависимост от религиозната самоидентификация на анкетираните, получаваме следните сведения: най-силно изразено е отклонението в посока отхвърляне на фактора MNONAZ за учениците, определили се като "атеисти" (отклонение 0,69). За същия фактор отчитаме противоположност в схемата на отговор за определилите се като "мюсюлмани" (отклонение -0,46), което красноречиво определя анкетираните от тази група като привърженици на идеята за "многонационална" българска държава. Почти еднакви стойности за същия фактор отчитаме за "българо-мохамеданите", което говори за пълно съвпадение на интересите с групата "мюсюлмани". Групата "православни" освен това не са готови да възприемат мнението, че в страната съществуват различни общности (отклонение от средната за MNOOB 0,3), докато "атеистите" в известна степен одобряват това становище (отклонение -0,18 за MNOOB). Интересно е разпределението на мненията в подгрупите от анкетираните лица, които се образуват въз основа на тяхното местожителство. Живеещите в малки градове одобряват в много по-силна степен възможността за наличие на различни общности в страната ни (отклонение от средната стойност за MNOOB -0,18) и отхвърлят съвсем определено фактора MNONAZ (отклонение от средната 0,54). В българските села ще открием привържениците на идеята за многонационална държава (отклонение от средната за тази подгрупа по отношение на фактора MNONAZ -0,32). В големите градове се отбелязва силно отхвърляне на представите за България като съставена от различни по характер общности (отклонение от средната за MNOOB 0,48). В подгрупите, които се формират според занятието на родителите за анкетираните ученици, се забелязват отклонение от средната в схемите

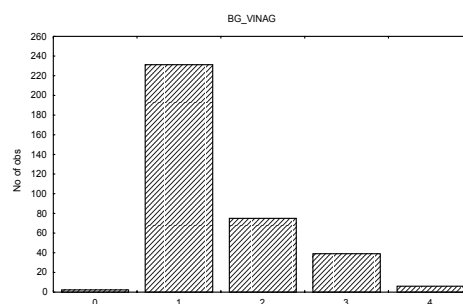
на отговор за тези, родителите на които са безработни. В тази подгрупа факторът MNONAZ (отклонение от средната стойност 021) се отхвърля, като в същото време се забелязва положително отношение към фактора MNOOB (отклонение -0,19).

Отношения към традициите и историческото наследство на българския народ: Хипотетичният конструкт се изгражда от девет айтема, които са предвидени да разкрият нагласите на анкетираните ученици към въпроси от областта на традициите и обичаите на българите, отношението към историческата съдба на България и оценката на моралния статус на българския народ. Тук се отнасят становищата, представени от променливите BG_VINAG, NIE_NEBI, BG_ZARKV, NIE_NE_S, NIE_NOSI, NEOPRAVD, BG_NAROD, NIE_SME_ и BG_PO_VA. Разпределенията на отговорите за всеки айтем поотделно са представени по-долу:

Българите винаги съумяват да съхранят своите традиции.

BG_VINAG (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	2	,34305	,3431
1	231	39,62264	39,9657
2	75	12,86449	52,8302
3	39	6,68954	59,5197
4	6	1,02916	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

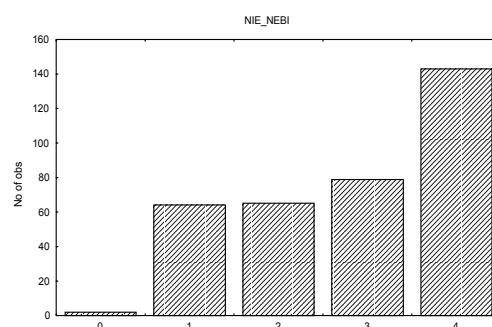

Ако съдим по мнението на анкетираните, българите определено ценят своите традиции и успяват да ги предадат на следващите поколения (одобренията на това становище надхвърлят 52 %, докато отрицателните отговори имат незначителен дял).

Ние не бива да се сближаваме с ценности и идеали от други култури.

NIE_NEBI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	2	,34305	,3431
1	64	10,97770	11,3208
2	65	11,14923	22,4700
3	79	13,55060	36,0206
4	143	24,52830	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

Отговорите на този айтем разкриват отношението на анкетираните по отношение на ценности и идеали, които са присъщи на други културни общности. Тук преобладават отрицателните становища - 38 % от анкетираните отхвърлят предложената за оценка възможност, докато одобренията съставляват само 22 % от включените в проучването ученици. Това произвежда една неясно

очертана картина на възможна "толерантност" към чужди култури на младите хора, която следва да бъде разгледана по-детайлно в рамките на факторния анализ.

Българската църква е носител на моралните ценности на нашата нация.

BG_ZARKV (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	1	,17153	,1715
1	184	31,56089	31,7324
2	94	16,12350	47,8559
3	51	8,74786	56,6038
4	23	3,94511	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

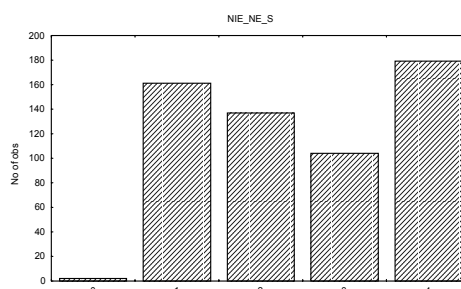

Отговорите на този айтем определено отреждат в погледа на младите хора място на българската църква като носител на моралните ценности и идеали на българската нация. Одобренията тук преобладават (47 % от анкетираните) и говорят за високото доверие към тази институция.

Ние не сме толкова издигнати в културно отношение, колкото обичаме да се хвалим.

NIE_NE_S (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	2	,34305	,3431
1	161	27,61578	27,9588
2	137	23,49914	51,4580
3	104	17,83877	69,2967
4	179	30,70326	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

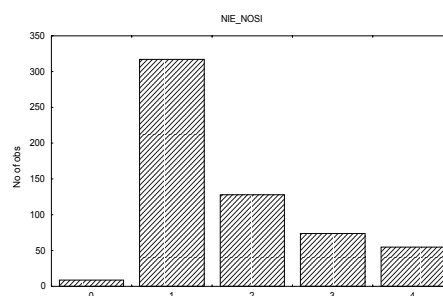

Предложеният за оценка айтем разделя мненията на младите хора. 50 % от тях са съгласни с мнението, че намерения и действително положение относно културния ни облик чувствително се разминават. В същото време можем да отчетем близо 48 % отрицателни отговори, което говори за наличието на две противостоящи се групи в оценките на поставеното за оценка становище.

Ние българите носим и до днес последиците от турско робство.

NIE_NOSI (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	9	1,54374	1,5437
1	317	54,37393	55,9177
2	128	21,95540	77,8731
3	74	12,69297	90,5660
4	55	9,43396	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

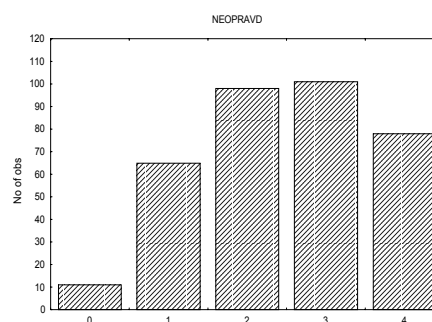

Мненията на анкетираните ученици по отношение на този айтем са изключително одобрителни (76% положителни отговори). Няма съмнение за обременеността на българския народ към този петвековен период от българската история. Това наслояване е отразено в пълна степен и при схемата на отговорите от страна на анкетираните ученици.

Неоправданото отричане на моралните принципи, на културното наследство е присъщо за българите.

NEOPRAVD (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	11	1,88679	1,8868
1	65	11,14923	13,0360
2	98	16,80961	29,8456
3	101	17,32419	47,1698
4	78	13,37907	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

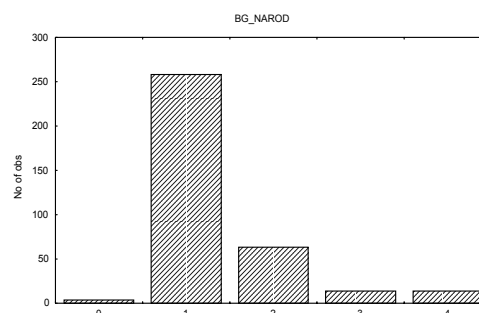

Анализът на отговорите към това становище произвеждат разполовяване на извадката в две антагонистични подгрупи. Одобренията за този айтем съставляват около 28 % и отрицателните отговори са над 30%. Това означава, че въпросът за българския нихилизъм не е намерил конкретно решение през погледа на младите хора.

Българският народ може да се гордее със своята история.

BG_NAROD (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	4	,68611	,6861
1	258	44,25386	44,9400
2	63	10,80617	55,7461
3	14	2,40137	58,1475
4	14	2,40137	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

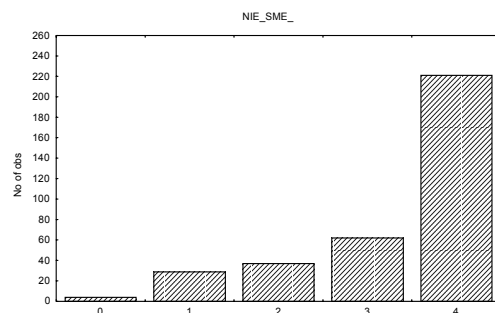
Според мнението на учениците, нашата история е изпълнена със светли събития, които трябва да ни изпълват с национална гордост. Относителният дял на одобрителните отговори е преобладаващ с повече от 55 % от всички ученици, включени

в извадката. Забележително нисък е процентът на отрицателните становища - по-малко от 5 %.

Ние сме изостанали, защото сме обвързани с православни традиции.

NIE_SME_ (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	4	,68611	,6861
1	29	4,97427	5,6604
2	37	6,34648	12,0069
3	62	10,63465	22,6415
4	221	37,90738	60,5489
Липсващи	230	39,45111	100,0000

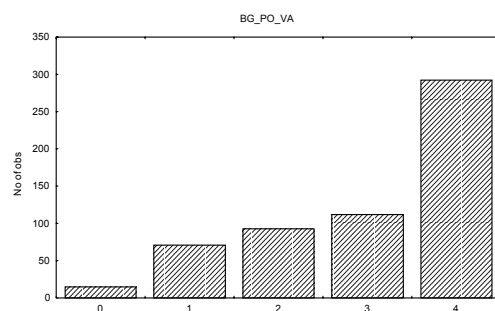

Анализът на отговорите към този айтем говори за определено положителното отношение на анкетираниите ученици към българското православие. Около 49 % от тях отхвърлят предложеното за оценка становище, докато в същото време относителният дял на одобряващите е незначителен (приблизително 11 %). Становището може да бъде интерпретирано многопосочно, но във всички случаи, според мнението на анкетираниите, нямаме основание нито да се виждаме за изостанали, нито да търсим причините за това в българското православие.

Българите по възпитание са ориенталци.

BG_PO_VA (data_wi.sta)

	Брой	Проценти	Натрупани Проценти
0	15	2,57290	2,5729
1	71	12,17839	14,7513
2	93	15,95197	30,7033
3	112	19,21098	49,9142
4	292	50,08576	100,0000
Липсващи	0	0,00000	100,0000

Формулировката на становището предполага един външен поглед към душевността на българина, който според мнението на анкетираниите не може да бъде окачествен като "ориенталски", имайки предвид всички отрицателни наслоявания, които сме готови да вложим в това понятие. Относителният дял на отрицателните отговори представлява 69 %, а одобренията са едва 28 %. Факторният анализ може да внесе повече яснота в анализа на отговорите в зависимост от становищата на различните подгрупи от анкетирани, които се образуват на етнически и религиозен признак.

Разглежданата по-горе група от айтеми бе подложена на факторен анализ. В резултат на това се обособяват три фактора, които могат да бъдат интерпретирани по следния начин: Първият фактор се конституира от променливите BG_VINAG, BG_ZARKV и NIE_NOSI, които

участват с коефициенти 0,57, 0,75 и 0,69 съответно. Тъй като всички коефициенти носят положителен знак и имайки предвид тяхното съдържание, бихме могли да определим факторът BG_TRA като обединяващ становища относно запазването и пренасянето на българските традиции през поколенията. В същото време, този фактор отчита и нашата историческа обремененост по отношение на историческата съдба на нашата страна. Следващата група от променливи NIE_NE_S, NIE_SME_ и BG_PO_VA образуват фактора BG_ISOST, който отразява становища, свързани с изостаналостта на българския народ и неговата принадлежност към Ориента. Тук факторните коефициенти имат също така положителен знак и са приблизително еднакви за всички променливи (около 0,65). Интерес представлява образуването на третия фактор BG_CONS, който отразява относително консервативни становища относно моралния и културния облик на българина. Променливата NEOPRAVD участва с отрицателен знак (-0,61), което трябва да се интерпретира в противоположно на смисъла на поставеното становище съдържателно отношение. Другите две променливи (NIE_NEBI и BG_NAROD) участват във фактора с коефициенти 0,72 и 0,46 съответно. Следва да анализираме мненията на анкетираните за трите фактора в обособените на етнически, религиозен и социален признак подгрупи.

Подгрупи, според пола

фактори	момче			момиче		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
BG_TRA	138	-,089221	,965645	214	,060014	1,021140
BG_ISOST	138	,084600	,939126	214	-,054622	1,038113
BG_CONS	138	-,002151	1,048926	214	,002176	,971993

Подгрупи, според етническата самоидентификация

фактори	българи			турци		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
BG_TRA	259	-,250043	,852424	80	,725521	1,091475
BG_ISOST	259	,165418	,944218	80	-,442266	1,011862
BG_CONS	259	-,043824	,970825	80	,108639	,957061

Подгрупи, според религиозното самоопределяне

фактори	православни			мюсюлмани			атеисти		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
BG_TRA	115	-,134355	,903578	145	,426132	1,007653	82	-,471147	,846479
BG_ISOST	115	,213671	,892868	145	-,320239	1,032824	82	,158697	,941387
BG_CONS	115	-,057111	,806917	145	,038418	1,030992	82	-,015722	1,164821

Подгрупа българо-мохамедани

фактори	Valid N	Mean	Std.Dev.
BG_TRA	63	,048466	,773733
BG_ISOST	63	-,102322	1,032276
BG_CONS	63	-,081726	,970210

Подгрупи, според местожителство

фактори	голям град			малък град			село		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.

BG_TRA	74	,144819	,932599	112	-,483594	,908916	162	,281637	,977787
BG_ISOST	74	,198189	,762009	112	,287750	,995996	162	-,313169	1,018635
BG_CONS	74	-,014919	,773302	112	,102242	1,061765	162	-,057582	1,032477

Подгрупи, според занятие на единия от родителите

фактори	на държавна работа			със самостоятелно занятие			безработни		
	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.	Valid N	Mean	Std.Dev.
BG_TRA	198	-,021335	,957424	94	,057154	1,048881	58	-,009570	1,086410
BG_ISOST	198	,015945	,998600	94	-,012619	1,042105	58	-,079596	,952819
BG_CONS	198	,075900	,977713	94	-,035563	,972590	58	-,173609	1,119369

В зависимост от пола не се забелязват значими различия в схемата на отговор на анкетираните за образуваните по-горе фактори. Интересно е разпределението на отговорите, според подгрупите, които са изградени в зависимост от етническата самоидентификация. Българите в по-силна степен одобрява фактора BG_TRA (отклонение от средната стойност -0,25), с което анкетираните, които попадат в тази категория, засвидетелстват своята привързаност към българските традиции. В същото време те отхвърлят фактора BG_ISOST (отклонение от средната 0,16), т.е. според тях нашето културно развитие не бива да се подлага на съмнение. Противоположно е становището на анкетираните от подгрупата "турци". Те определено отхвърлят фактора BG_TRA (отклонение 0,72), докато в същото време одобряват фактора BG_ISOST (отклонение -0,44). Отговорите, в зависимост от религиозната самоидентификация на анкетираните поражда аналогична на описаната по-горе картина за подгрупите "православни" и "мюсюлмани", мненията на които напълно се припокриват с тези на "българите" и "турците". Тук трябва да се отбележи, че "атеистите" в много по-силна степен одобряват фактора BG_TRA (отклонение от средната стойност -0,47), отколкото подгрупата на "православните" (отклонение за същия фактор -0,13). Подгрупата на "българо-мохамеданите" не изразяват пристрастие към нито един от изведените при анализа фактори. В зависимост от местожителството на анкетираните се констатира, че най-силните привърженици на българските традиции живеят в малките градове (отклонение от средната за BG_TRA -0,48). В селата можем да очакваме в по-голяма степен одобрение на фактора BG_ISOST (отклонение -0,31). По-силна консервативност се отчита при подгрупата анкетирани с безработни родители (отклонение за BG_CONS -0,17).

Перспективите на количествения подход в историята

Произходът на една голяма част от идеите в количествената история се поражда от сродните социални науки. Основните предимства, които тук предлага интердисциплинният подход, са понятийното изчистване на проблемите и импулсите за използване на нови методи за анализ.

Сега количествените историци се групират на три основни позиции. Клиометриците (или представителите на QUASSH: QUAntitative Social Scientific History) прилагат количествени методи и модели на поведе-

ние от социалните науки върху изследвания в областта на историята. Робърт Фогел подчертава, че тази парадигма се различава от традиционната история по отношение на темите на изследванията, предпочитаните изворови данни, стандартите за доказване на хипотези и желанието за сътрудничество и формите на комуникация с една публика, която има подчертани исторически интереси. Германската школа на историческата социална наука предлага по-уравновесен подход. Тя се стреми към сближаване със социалните науки, откриване към техните проблеми и методи и към решително подчертаване на проблемите на обществената история. По тази дефиниция квантификацията се подрежда наравно сред останалите методи в историческите изследвания, без да влиза в конфликт с херменевтиката. Напоследък, разочарованието на предишните пионери в областта на квантификацията, като Лауренс Стоун, създават по-критични отношения на историята към социалната наука. Те са породени от неуспеха на количествените методи в очакванията да изпълнят надеждите на учените от преди двадесет години. Появяват се стремежи за възраждане на историческия разказ, за връщане от структурите към менталитетите и за ново по-критично отношение между историята и социалната наука. Новата дисциплина - модел на историците-херменевтици може би е качествената антропология. Тези спорове са от значение за практическото приложение на количествените методи, тъй като те въвеждат ред в позициите по отношение на количествения подход по схемата от абсолютна необходимост, през избирателно приложение за решаването на определени проблеми, до хладното, равнодушно отношение. Затова са преждевременни надеждите за конвергиране на социалната история към една историческа социална наука, независимо от факта, че в областта на квантификацията съществуват стремежи за определено научно коопериране.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ I

Променливи и кодове от изследването на историческото съзнание

име	значение	кодове	формат
KLAS	Вие посещавате ... клас	0, 9,10,11,12	8.0
POL	Вие сте ... момче / момиче	0,1,2	8.0
USPECH	Вашият успех по история за миналата учебна година е ...	0,3,4,5,6	8.0
RODIT1	Вашиите родители са ... на държавна работа /със самостоятелно занятие / безработни	0,1,2,3	8.0
RODIT2	" - "	0,1,2,3	8.0
ETHNOS	Вие сте ... българин / турчин / циганин / от друг произход	0,1,2,3,4	8.0
MESTOSHI	Вие живеете в ... голям град / малък град / село	0,1,2,3	8.0
SPORT	Любимото Ви занимание е спорт	0,1	8.0
MUSIC	Любимото Ви занимание е изкуство и музика	0,1	8.0
TECHNO	Любимото Ви занимание е техника	0,1	8.0
LITERA	Любимото Ви занимание е литература	0,1	8.0
NOHOBBY	нямам любимо занимание	0,1	8.0
POLSYMP	Вие симпатизирате на ... лявата / дясната политическа линия / на либералната политика / не се занимавам с политика	0,1,2,3,4	8.0
RELIGION	Вашето вероизповедание е ... източно православно / мюсюлманско / друго / не съм вярващ	0,1,2,3,4	8.0
UCITEL	Към кой източник на исторически знания имате най -голямо доверие? - към учителя	0,1	8.0
UCEBNIK	- към учебника	0,1	8.0
KNIGI	- към книгите	0,1	8.0
RODNINI	- към роднините	0,1	8.0
MEDIA	- към електронните медии	0,1	8.0
KINO	- към киното	0,1	8.0
HIST1	Каква история предпочитате да	0,1	8.0

име	значение	кодове	формат
	учите? - за политическите събития		
HIST2	- която включва културата и душевността и начина на живот	0,1	8.0
HIST3	- която представя човека, неговия живот, модите, идеите	0,1	8.0
HIST4	- която обединява постиженията на всички науки, които изучават миналото от всички гледни точки	0,1	8.0
HIST_LI1	Напишете имената на пет от нашите най-големи според Вас исторически личности. Подредете ги по значение!	Васил Левски 1 Христо Ботев 2 Кирил и Методий 3 Паисий Хилендарски 4 Стефан Стамболов 5 Александър Македонски 6 Георги С. Раковски 7 Иван Вазов 8 Александър Стамболийски 9 Тодор Живков 10 Желю Желев 11 Петър Стоянов 12 цар Симеон II 13 Петър Берон 14 Софроний Врачански 15 Любен Каравелов 16 Захари Стоянов 17 Георги Бенковски 18 Неофит Бозвели 19 хан Аспарух 20 хан Крум 21 Петко Р. Славейков 22 хан Кубрат 23 хан Тервел 24 Георги Димитров 25 княз Батенберг 26 цар Самуил 28 Яне Сандански 29 Христо Смирненски 30 цар Симеон I 31 княз Борис I 32 цар Борис III 33 цар Калоян 34 цар Борис II 35 Патриарх Евтимий 36 Гоце Делчев 37 цар Иван Асен II 38 Климент Охридски 39 други 40 Стефан Караджа 41 цар Фердинанд 42 Неофит Рилски 43 Йордан Йовков 44 Никола Й. Вапцаров 45 Гео Милев 46	8.0
HIST_LI2	- " -	- " -	8.0
HIST_LI3	- " -	- " -	8.0
HIST_LI4	- " -	- " -	8.0

име	значение	кодове	формат
HIST_LI5	- " -	- " -	8.0
COVEKAT	Човекът е гражданин на света, не е важна неговата религиозна или етническа принадлежност.	0 без отговор, 1 одобрявам напълно, 2 одобрявам частично, 3 отхвърлям донякъде, 4 изобщо не одобрявам	8.0
NIE_BG	Ние българите нямаме национално самочувствие.	- " -	8.0
BAL_NARO	Българският народ има ярък принос в развитието на общоевропейската култура.	- " -	8.0
SAPADNOE	Западноевропейската култура е повлияна силно от появата на славянската писменост.	- " -	8.0
V_HIST_M	В историческото ни минало България безвъзвратно е загубила възможността, днес да бъде велика държава	- " -	8.0
NE_MOGA	Не мога да допусна, че моят(а) приятел(ка) изповядва религия, различна от моята.	- " -	8.0
BG_VINAG	Българите винаги съумяват да съхранят своите традиции.	- " -	8.0
NIE_NEBI	Ние не бива да се сближаваме с ценности и идеали от други култури.	- " -	8.0
BIH_ISKA	Бих искал(а) в училище да изучавам подробности от бита, културата и историята на каракачаните.	- " -	8.0
BG_ZARKV	Българската църква е носител на моралните ценности на нашата нация.	- " -	8.0
IDEJA_OE	Идеята за обединена Европа всъщност е намерение за накърняване на суверенитета на България.	- " -	8.0
BG_TURZI	Българските турци гледат на себе си повече като част от турския народ отколкото като членове на българската нация.	- " -	8.0
BALK_VOJ	Балканските войни 1912-1913 г. са пропуснатия шанс да освободим и обединим всички български земи.	- " -	8.0
BG_MOHA	Българите-мохамедани в Родопите са подложени на анти-	- " -	8.0

име	значение	кодове	формат
	българска пропаганда.		
NIE_NE_S	Ние не сме толкова издигнати в културно отношение, колкото обичаме да се хвалим.	- " -	8.0
SA_NASHI	За нашите поражения в миналото са имали най-голяма вина политиките.	- " -	8.0
NIE_NOSI	Ние българите носим и до днес последиците от турско робство.	- " -	8.0
SA_DA_SH	За да живея по-добре, бих на- правил(а) компромис със себе си.	- " -	8.0
NEOPRAVD	Неоправданото отричане на моралните принципи, на културното наследство е присъщо за българите.	- " -	8.0
BG_NAROD	Българският народ може да се гордее със своята история.	- " -	8.0
NA_HIST_	Нашите исторически произведения (учебници по история, научна литература, литературни произведения, филми) повишават националното ми самочувствие.	- " -	8.0
VISHD_BG	Виждам България по-скоро като център на една бъдеща Балканска конфедерация, отколкото като член на Европейската общност.	- " -	8.0
UCEBNICI	Учебниците по история дават възможност за изграждане на собствено гледище за личности и събития.	- " -	8.0
BG_NAZIA	Българската нация е съставена от различни етнически, религиозни и културни общности.	- " -	8.0
NIE_SME_	Ние сме изостанали, защото сме обвързани с православни традиции.	- " -	8.0
VAPREKI	Въпреки че сме водили много войни, ние не сме могли да защитим нашите национални интереси.	- " -	8.0
BG_E_MNO	България е многонационална държава.	- " -	8.0
BG_PO_VA	Българите по възпитание са ориенталци.	- " -	8.0

име	значение	кодове	формат
NJAMA_LO	Няма нищо лошо в това, в българското училище да се изучава коранът.	- " -	8.0
V_UC_POL	В училище получавам вярна представа за миналото.	- " -	8.0
VEDNAGA	Веднага бих се възползвал(а) от възможността да емигрирам в по-богата страна	- " -	8.0
MATERIA	Материалното богатството е израз на успех и е важно за мен.	- " -	8.0
V_LIC_SH	В личния си живот избягвам контакти с хора, които са различни от мен по религия, бит и култура.	- " -	8.0
S_UDOVOL	С удоволствие приемам лишения, за да мога да получа по-високо образование.	- " -	8.0
DATA	Дата на попълване		DATE
MJASTO	Място на попълване (град/село, училище)	с. Сатовча, СОУ "Св.св. Кирил и Методий" 1 с. Слащен, СОУ "Св. Кл. Охридски" 2 гр. Якоруда, СПТУ-м "П.Р. Славейков" 3 гр. Благоевград, ПМГ "С. Корольов" 4 гр. София, 66-то СОУ "Ф. Станиславов" 5 с. Черноочене, СОУ "Хр. Смирненски" 6 гр. Момчилград, СОУ "Н. Й. Вапцаров" 7 гр. Неделино, СОУ "Св.св. Кирил и Методий" 8 гр. Бургас, Техникум по обществено хранене, 9 гр. Полски Тръмбеш, 11 гр. Хасково, ГПЧЕ, 13 гр. Смолян, СОУ "Христо Ботев", 14 гр. Девин, СОУ "Христо Ботев", 16 гр. Плевен, Техникум по хранително-вкусова промишленост, 17 гр. Гоце Делчев, ПМГ "Яне Сандански", 18 гр. Стара Загора, СОУ "Васил Левски", 19	8.0

ПРИЛОЖЕНИЕ II

Честотни разпределения на променливите от изследването на историческото съзнание

Вие посещавате ... 9, 10, 11, 12 клас.

KLAS (data.sta)

	брой	проценти
без отговор	2	,34305
девети	162	27,78731
десети	156	26,75815
единадесети	230	39,45111
дванадесети	33	5,66038

Вие сте ... момче / момиче.

POL (data.sta)

	брой	проценти
без отговор	8	1,37221
момче	221	37,90738
момиче	354	60,72041

Вашият успех по история за миналата учебна година е ... среден, добър, мн. добър, отличен.

USPECH (data.sta)

	брой	проценти
без отговор	7	1,20069
3	74	12,69297
4	121	20,75472
5	161	27,61578
6	220	37,73585

Вашиите родители са .. на държавна работа, със самостоятелно занятие, безработни.

RODIT1 (data.sta)

	брой	проценти
без отговор	8	1,37221
на държавна работа	369	63,29331
със самостоятелно за- нятие	128	21,95540
безработни	77	13,20755
грешно	1	,17153

Вие сте ... българин, турчин, циганин, от друг произход.

ETHNOS (data.sta)

	брой	проценти
без отговор	5	,85763
българин(ка)	460	78,90223

турчин(кия)	83	14,23671
циганин(ка)	2	,34305
от друг произход	33	5,66038

Вашето вероизповедание е ... източно православно, мюсюлманско, друго, не съм вярващ.

RELIGION (data.sta)

	брой	проценти
без отговор	4	,68611
източно православно	255	43,73928
мюсюлманско	175	30,01715
друго	18	3,08748
не съм вярващ	131	22,46998

Разпределение на вероизповеданието на учениците в зависимост от етническата им принадлежност

Summary Frequency Table (data_wi.sta)

Table: ETHNOS(5) x RELIGION(5)

ETHNOS	RELIGION					общо
	без отговор	изт. православно	мюсюлманско	друго	атеистично	
без отговор	2	1	1	0	1	5
Total %	,34%	,17%	,17%	0,00%	,17%	,86%
българи	2	252	71	18	117	460
Total %	,34%	43,22%	12,18%	3,09%	20,07%	78,90%
турци	0	0	74	0	9	83
Total %	0,00%	0,00%	12,69%	0,00%	1,54%	14,24%
цигани	0	0	1	0	1	2
Total %	0,00%	0,00%	,17%	0,00%	,17%	,34%
други	0	2	28	0	3	33
Total %	0,00%	,34%	4,80%	0,00%	,51%	5,66%
общо	4	255	175	18	131	583
Total %	,69%	43,74%	30,02%	3,09%	22,47%	100%

Вие живеете в ... голям град, малък град, село.

MESTOSHI (data.sta)

	Брой	Проценти
без отговор	7	1,20069
в голям град	171	29,33105
в малък град	188	32,24700
на село	216	37,04974
грешни	1	,17153

Вие симпатизирате на ... лявата, дясната политическа линия, на либералната политика, не се занимавам с политика.

POLSYMP (data.sta)

	Брой	Проценти
без отговор	10	1,71527
лява полит. линия	17	2,91595
дясна полит. линия	31	5,31732
либерална полит.	11	1,88679
не се занимавам с по-лит.	514	88,16467

Отговори на въпроса "Любимото Ви занимание е ..."

	спорт	изкуство/музика	техника	литература	нямам
Брой	193	130	33	58	34
%	33,10463	22,29846	5,66038	9,94854	5,83190
Липсващи	230	230	230	230	230
%	39,45111	39,45111	39,45111	39,45111	39,45111

Разпределение според мястото на попълване (град/ село, училище)
MJASTO (data.sta)

град/ село, училище	Брой	Проценти
с. Сатовча, СОУ "Св.св. Кирил и Методий	55	15,58074
с. Слащен, СОУ "Св. Кл. Охридски"	39	11,04816
гр. Якоруда, СПТУ-м "П.Р. Славейков"	19	5,38244
гр. Благоевград, ПМГ "С. Корольов"	60	16,99717
гр. София, 66-то СОУ "Ф. Станиславов"	35	9,91501
с. Черноочене, СОУ "Хр. Смирненски"	49	13,88102
гр. Момчилград, СОУ "Н. Й. Вапцаров"	18	5,09915
гр. Неделино, СОУ "Св.св. Кирил и Методий"	78	22,09632
гр. Бургас, Техникум по обществено хранене	49	8,40480
гр. Полски Тръмбеш	14	2,40137
гр. Хасково, ГПЧЕ	10	1,71527
гр. Смолян, СОУ "Христо Ботев"	27	4,63122
гр. Девин, СОУ "Христо Ботев"	38	6,51801
гр. Плевен, Техникум по хранително-вкусова промишленост	37	6,34648
гр. Гоце Делчев, ПМГ "Яне Сандански"	18	3,08748
гр. Стара Загора, СОУ "Васил Левски"	36	6,17496
Липсващи	1	,17153

Разпределение според датата на попълване:

DATA (data_wi.sta)

дата на попълване	Брой	Проценти
5 март - 27 март 1996 г.	93	15,95197
16 април - 5 юни 1996 г.	190	32,59005
12 юни - 19 юни 1997 г.	118	20,24014
14 окт. - 21 окт. 1997 г.	181	31,04632

Разпределение на училищата (място на попълване) според пол, класове, религия и етническа принадлежност в проценти към 583

анкетирани ученици

училище	POL		RELIGION			KLAS			ETHNOS	
	момче	момиче	православно	мюсюлманско	атеист	9	10	11,12	българи	турци
с. Сатовча, СОУ "Св.св. Кирил и Методий	3,77	5,49	1,54	6,69	1,20	2,92	3,09	3,43	7,38	1,89
с. Слащен, СОУ "Св. Кл. Охридски"	2,57	4,12	0,00	6,17	,51	3,43	2,06	1,20	4,46	,51
гр. Якоруда, СПТУ-м "П.Р. Славеиков"	,86	2,40	1,89	1,20	,17	1,20	1,72	,34	2,92	0,00
гр. Благоевград, ПМГ "С. Корольов"	4,46	5,83	9,26	0,00	1,03	10,29	0,00	0,00	10,29	0,00
гр. София, 66-то СОУ "Ф. Станиславов"	2,06	3,95	4,80	0,00	,86	0,00	3,26	2,74	5,83	0,00
с. Черноочене, СОУ "Хр. Смирненски"	3,09	5,32	0,00	7,55	,86	1,89	3,09	3,43	0,00	8,40
гр. Момчилград, СОУ "Н. Й. Вапцаров"	,51	2,57	0,00	2,92	,17	0,00	0,00	3,09	,34	2,74
гр. Неделино, СОУ "Св.св. Кирил и Методий"	6,35	7,03	2,23	,34	9,26	5,83	3,09	4,46	13,21	,17
гр. Бургас, Техникум по обществено хранене	1,54	6,86	7,38	0,00	1,03	0,00	8,06	,34	8,23	0,00
гр. Полски Тръмбеш	1,03	1,20	1,20	,17	,69	1,03	1,03	,34	2,23	0,00
гр. Хасково, ГПЧЕ	,51	1,20	1,72	0,00	0,00	0,00	0,00	1,72	1,72	0,00
гр. Смолян, СОУ "Христо Ботев"	,69	3,95	1,20	2,23	1,20	0,00	0,00	4,63	2,92	,51
гр. Девин, СОУ "Христо Ботев"	2,23	4,12	1,54	2,57	2,06	0,00	0,00	6,52	4,29	0,00
гр. Плевен, Техникум по хранително-вкусова промишленост	4,29	1,72	3,77	0,00	2,23	,17	0,00	5,66	6,00	0,00
гр. Гоце Делчев, ПМГ "Яне Сандански"	,51	2,57	2,74	,17	0,00	1,03	,69	1,37	2,92	0,00
гр. Стара Загора, СОУ "Васил Левски"	3,43	2,40	4,46	0,00	1,20	0,00	,69	5,49	6,17	0,00

Отговори на въпроса "Към кой източник на исторически знания имате най-голямо доверие?"

	учител	учебник	книги	роднини	медии	кино
Брой	243	219	213	62	29	32
%	41,68096	37,56432	36,53516	10,63465	4,97427	5,48885

Отговори на въпроса "Каква история предпочитате да учите?"

	политическа	за култура	за човека	обединяваща
Брой	106	276	197	131
%	18,18182	47,34134	33,79074	22,46998

Имена на най-големите политически личности, подредени по важност (приведени са имената на първите десет в класацията)

на първо място

HIST_LI1 (data.sta)

	Брой	Проценти
Васил Левски	160	27,44425
хан Аспарух	65	11,14923
Христо Ботев	44	7,54717
цар Симеон II	41	7,03259
Кирил и Методий	29	4,97427
Паисий Хилендарски	26	4,45969
цар Борис III	16	2,74443
Стефан Стамболов	11	1,88679
Иван Вазов	10	1,71527
хан Крум	9	1,54374

на второ място

HIST_LI2 (data.sta)

	Брой	Проценти
Христо Ботев	134	22,98456
Васил Левски	90	15,43739
цар Симеон II	44	7,54717
цар Борис III	26	4,45969
хан Крум	20	3,43053
Кирил и Методий	16	2,74443
Иван Вазов	16	2,74443
княз Борис I	14	2,40137
Паисий Хилендарски	10	1,71527
хан Аспарух	10	1,71527

на трето място

HIST_LI3 (data.sta)

	Брой	Проценти
Христо Ботев	68	11,66381
Васил Левски	59	10,12007
цар Симеон II	32	5,48885
Любен Каравелов	31	5,31732
Паисий Хилендарски	30	5,14580
хан Аспарух	25	4,28816
цар Борис III	23	3,94511
Кирил и Методий	21	3,60206
Георги С. Раковски	19	3,25901
Стефан Стамболов	18	3,08748

на четвърто място

HIST_LI4 (data.sta)

	Брой	Проценти
Васил Левски	53	9,09091
Христо Ботев	44	7,54717
Стефан Стамболов	39	6,68954
Паисий Хилендарски	38	6,51801
цар Симеон II	29	4,97427

Иван Вазов	28	4,80274
хан Аспарух	19	3,25901
Любен Каравелов	18	3,08748
цар Борис III	18	3,08748
Георги С. Раковски	17	2,91595

на пето място

HIST_LI5 (data.sta)

	Брой	Проценти
Христо Ботев	35	6,00343
Иван Вазов	31	5,31732
Стефан Стамболов	30	5,14580
цар Борис III	27	4,63122
Паисий Хилендарски	24	4,11664
цар Симеон II	21	3,60206
Васил Левски	18	3,08748
Кирил и Методий	17	2,91595
хан Аспарух	16	2,74443
Любен Каравелов	15	2,57290

ПРИЛОЖЕНИЕ III

Статистически анализ на отговорите по твърденията с четиристепенна скала за оценка **1 - одобрявам напълно, 2 - одобрявам частично, 3 - отхвърлям донякъде, 4 - изобщо не одобрявам, 0 - без отговор**

Descriptive Statistics (data_wi.sta)

	действителни	средна	медиана	станд. откл.
COVEKAT	583	1,485420	1,000000	,840988
NIE_BG	353	2,832861	3,000000	1,169133
BAL_NARO	583	1,765009	2,000000	,856355
SAPADNOE	583	1,739280	2,000000	,921647
V_HIST_M	583	1,979417	2,000000	1,088643
NE_MOGA	583	2,854202	3,000000	1,239809
BG_VINAG	353	1,478754	1,000000	,765170
NIE_NEBI	353	2,841360	3,000000	1,159345
BIH_ISKA	353	2,566572	3,000000	1,148969
BG_ZARKV	353	1,747875	1,000000	,936266
IDEJA_OE	353	3,062323	3,000000	1,056136
BG_TURZI	583	1,902230	1,000000	1,113358
BALK_VOJ	583	1,716981	1,000000	,921583
BG_MOHA	583	2,740995	3,000000	1,250354
NIE_NE_S	583	2,509434	2,000000	1,199727
SA_NASHI	583	2,102916	2,000000	1,125940
NIE_NOSI	583	1,740995	1,000000	1,022000
SA_DA_SH	353	2,240793	2,000000	1,220717
NEOPRAVD	353	2,481586	3,000000	1,118200

	действителни	средна	медиана	станд. откл.
BG_NAROD	353	1,365439	1,000000	,757272
NA_HIST_	353	1,458924	1,000000	,745544
VISHD_BG	353	2,382436	2,000000	1,078418
UCEBNICI	353	1,484419	1,000000	,805105
BG_NAZIA	353	1,631728	1,000000	,917204
NIE_SME_	353	3,322946	4,000000	1,029651
VAPREKI	583	2,337907	2,000000	1,213068
BG_E_MNO	583	2,418525	2,000000	1,223959
BG_PO_VA	583	3,025729	4,000000	1,177257
NJAMA_LO	583	2,951973	4,000000	1,317771
V_UC_POL	353	1,475921	1,000000	,765086
VEDNAGA	353	2,184136	2,000000	1,221297
MATERIA	353	1,756374	1,000000	,957993
V_LIC_SH	353	3,427762	4,000000	1,003415
S_UDOVOL	353	1,586402	1,000000	,931785

ПРИЛОЖЕНИЕ IV

Факторен анализ на твърдения от изследването на историческото съзнание

Factor Loadings (Varimax normalized) (data_wi.sta) Extraction: Principal components

	Factor 1 NO_TOL	Factor 2 TOL
Не мога да допусна, че моят(а) приятел(ка) изповядва религия, различна от моята. (NE_MOGA)	,671400	,035498
Ние не бива да се сближаваме с ценности и идеали от други култури. (NIE_NEBI)	,580245	-,028427
Бих искал(а) в училище да изучавам подробности от бита, културата и историята на каракачаните. (BIH_ISKA)	-,137714	,788305
Няма нищо лошо в това, в българското училище да се изучава коранът. (NJAMA_LO)	,174047	,764887
В личния си живот избягвам контакти с хора, които са различни от мен по религия, бит и култура. (V_LIC_SH)	,716567	,040700
Expl.Var	1,350189	1,210202
Prp.Totl	,270038	,242040
	Factor 1 NO_MATER	Factor 2 HIEDU
За да живея по-добре, бих направил(а) компромис със себе си. (SA_DA_SH)	,780219	-,359302
Веднага бих се възползвал(а) от възможността да емигрирам в по-богата страна. (VEDNAGA)	,777149	,373143
Материалното богатството е израз на успех и е важно за мен. (MATERIA)	,217377	,780045
С удоволствие приемам лишения, за да мога да получа по-високо образование.(S_UDOVOL)	-,164566	,578874

Expl.Var	1,287038	1,211900	
Prp.Totl	,321759	,302975	
	Factor 1	Factor 2	
	PROEU	PROREGIO	
Човекът е гражданин на света, не е важна неговата рели- гиозна или етническа принадлежност. (COVEKAT)	,033908	,513300	
Българският народ има ярък принос в развитието на общо- европейската култура. BAL_NARO	,748183	-,012739	
Западноевропейската култура е повлияна силно от появата на славянската писменост. (SAPADNOE)	,748179	,040999	
Идеята за обединена Европа всъщност е намерение за накър- няване на суверенитета на България. (IDEJA_OE)	-,405946	-,597337	
Виждам България по-скоро като център на една бъдеща Бал- канска конфедерация, отколкото като член на Европейската общност. (VISHD_BG)	,152484	-,763822	
Expl.Var	1,308743	1,205556	
Prp.Totl	,261749	,241111	
	Factor 1	Factor 2	
	POL_INT	NO_CHANCE	
В историческото ни минало България безвъзвратно е загуби- ла възможността, днес да бъде велика държава. (V_HIST_M)	,108879	,777783	
Балканските войни 1912-1913 г. са пропуснатия шанс да ос- вободим и обединим всички български земи. (BALK_VOJ)	,020994	,784110	
За нашите поражения в миналото са имали най-голяма вина политиците. (SA_NASHI)	,846234	-,066951	
Въпреки че сме водили много войни, ние не сме могли да за- щитим нашите национални интереси. (VAPREKI)	,775710	,223601	
Expl.Var	1,330133	1,274255	
Prp.Totl	,332533	,318564	
	Factor 1	Factor 2	Factor 3
	BG_TRA	BG_ISOST	BG_CONS
Българите винаги съумяват да съхранят своите традиции. (BG_VINAG)	,576923	-,273440	,050507
Ние не бива да се сближаваме с ценности и идеали от други култури. (NIE_NEBI)	,160090	,337227	,724416
Българската църква е носител на мо- ралните ценности на нашата нация. (BG_ZARKV)	,757344	-,093218	,148077
Ние не сме толкова издигнати в културно отношение, колкото обичае да се хвалим. (NIE_NE_S)	-,022590	,688738	,139876
Ние българите носим и до днес последици- те от турско робство. (NIE_NOSI)	,688635	,051124	-,058944
Неоправданото отричане на моралните принципи, на културното наследство е присъщо за българите. (NEOPRAVD)	,366510	,253992	-,613840
Българският народ може да се гордее със своята история. (BG_NAROD)	,305319	-,236800	,458774
Ние сме изостанали, защото сме обвързани с православни традиции. (NIE_SME_)	-,107088	,647982	-,046461
Българите по възпитание са ориенталци. (BG_PO_VA)	-,097622	,644573	-,179538
Expl.Var	1,655315	1,630096	1,193961

Prp.Totl	,183924	,181122	,132662
----------	---------	---------	---------

Factor Loadings (Unrotated) (data_wi.sta)

HIST_EDU

Factor 1

Нашите исторически произведения (учебници по история, научна литература, литературни произведения, филми) повишават националното ми самочувствие. (NA_HIST_)

,740391

Учебниците по история дават възможност за изграждане на собствено гледище за личности и събития. (UCEBNICI)

,664310

В училище получавам вярна представа за миналото. (V_UC_POL)

,797124

Expl.Var

1,624894

Prp.Totl

,541631

MNOGONA
Z

MNOGOOB

Factor 1

Factor 2

Българските турци гледат на себе си повече като част от турския народ отколкото като членове на българската нация. (BG_TURZI)

-,378726

,468988

Българите-мохамедани в Родопите са подложени на антибългарска пропаганда. (BG_MOHA)

,616727

-,378788

Българската нация е съставена от различни етнически, религиозни и културни общности. (BG_NAZIA)

,124917

,884606

България е многонационална държава. (BG_E_MNO)

,856159

,217101

Expl.Var

1,272398

1,193092

Prp.Totl

,318100

,298273

БИБЛИОГРАФИЯ

Количествени методи в историята

Б о ц, Г. Най-новата история - между квантификацията и "устната история". - В: Историци за историята. С., 1988, с. 343-355.

Б р о д е л, Ф. История и обществени науки. Дългосрочният период. - В: Историци за историята. С., 1988, с. 171-193.

Б р о д е л, Ф. Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II. Абагар, С. 1998.

В е л е р, Х.-У. История и социология. - В: Историци за историята. С., 1988, с. 271-287.

Г р о з д а н о в а, Е., Ст. А н д р е е в. Поморийските солници като приходаизточник на османската държава (15-19 в.). -В: Из историята на стопанския и социалния живот в българските земи. Известия на института по история, т. 27, Изд. на БАН, С. 1984, с. 274-362.

К о в а л ь ч е н к о, И.Д. (ред.), Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории. М., 1975.

К о в а л ь ч е н к о, И.Д. (ред.), Количественные методы в исторических исследованиях. М. 1984.

Л ь о Г о ф, Жак. Новата история. - В: Историци за историята. С., 1988, с. 227-254.

- М о р а з е, Шарл. Логиката на историята. - В: Историци за историята. С., 1988, с. 209-226.
- М у т а ф ч и е в а, В. Османска социално-икономическа история. Изд. на БАН. С. 1993.
- Т о д о р о в, Ю. Количествени методи в историята и нейната дидактика. Унив. изд. "Св. Кл. Охридски", С. 1995.
- Т р е н д а ф и л о в, Н. Количествени методи в археологията. -В: Гацов, И. (съст.) Началото. Инфо-прес, С 1994, с.181-206
- Х в о с т о в а, К.В. Современные теоретические проблемы информационно-количественного подхода в исторической науке. Новая и новейшая история. М., (1987)6, 44-54.
- Т о ш, Джон. История чрез числа. - В: Историци за историята. С., 1988, с. 288-304.
- A b r a h a m s, P. Historical Sociology. Shepton Mallett, 1982.
- A c h a m, Karl. Analytische Geschichtsphilosophie. Freiburg und München, 1974, p. 51-52
- A l e x a n d e r, T.B. Statistische Schlussfolgerungen in der politischen Geschichte - eine amerikanische Sicht. - In: J a r a u s c h, K. (Hg.). Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft - Probleme und Möglichkeiten. Düsseldorf, 1976, p. 98-127.
- A l k e r, H., B. R u s s e t t. Indices for Comparing Inequality. - In: R. M e r r i t t, S. R o k k a n (ed.). Comparing Nations. New Haven, 1966, p. 349-372.
- A n d r e, C.G., S. L u n d k v i s t. The Use of Historical Mass Data. Experiences from a Project on Swedish Popular Movements. Moscow, 1970.
- A n d r e a n o, R.L. (ed.) The New Economic History: Recent Papers on Methodology. John Wiley, N.Y. 1970.
- A r m i n g e r, G. Faktorenanalyse. Stuttgart, 1979.
- A r n o l d, Klaus. Geschichtswissenschaft und elektronische Datenverarbeitung. Methoden, Ergebnisse, Möglichkeiten einer neuen Hilfswissenschaft. - In: Theodor S c h i e d e r (Hg.). Methodenprobleme der Geschichtswissenschaft. München, 1974, p.98-148.
- A y d e l o t t e, W.O. Voting Patterns in the British House of Commons. - In: Comparative Studies in Society and History 5(1963), p.134-163.
- A y d e l o t t e, William O. Quantification in History. - In: R.P. S w i e r e n g a. Quantification in American History. Theory and Research. New York, 1970, p. 6-24.
- A y d e l o t t e, William O. Quantification in History. Reading, 1971.
- A y d e l o t t e, William O., Allen G. B o g u e, Robert W. F o g e l (ed.). The Dimensions of Quantitative Research in History. Princeton, 1972.
- B a c h e r, Johann. Geschichte und Statistik: Zufällige und systematische Messfehler bei nominalen und quantitativen Variablen. - In: "Qualität und Quantität": Zur Praxis der Methoden der historischen Sozialwissenschaft. Gerhard B o t z ... (Hg.). Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag, 1988, p. 169-187.
- B a i l y n, B. The challenge of modern historiography. American Historical Review, LXXXVII, 1982, pp. 1-24

- B e n n i n g h a u s, H. Statistik für Soziologen. Bd. 1: Deskriptive Statistik. Stuttgart, 1982.
- B e n s o n, L., Quantification, Scientific History and Scholarly Innovation. Amer. Hist. Ass. Newsletter, 4(1966), p.11-16.
- B e s t, H. Analysis of Content and Context of Historical Documents - The Case of Petitions of the Frankfurt National Assembly 1848/49. - In: C l u b b, S c h e u c h (ed.). Historical Social Research. The Use of Process Produced Data. Stuttgart, 1980.
- B e s t, H., Quantitative Historische Sozialforschung in der BRD: Die Entwicklung der vergangenen 10 Jahre. Jahrbuch hist. Forsch. in d. BRD. München, 1988, p. 64-73.
- B e s t, H., R. M a n n. Kriterien für eine quantifizierende Darstellung der sozialen Differenzierung einer historischen Gesellschaft - das Beispiel Göttingen 1760-1860. Saalfeld.
- B e s t, H., R. M a n n (Hg.). Quantitative Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung. Stuttgart, 1977.
- B e s t, H. W.H. S c h r ö d e r. Basiscurriculum für eine quantitative historische Sozialwissenschaft. - In: Historical Social Research 17(1981), p. 3-50.
- B e s t, H. Die quantitative Analyse inhaltlicher und kontextueller Merkmale historischer Dokumente. Das Beispiel der handelspolitischen Petitionen an die Frankfurter Nationalversammlung. - In: B e s t, H., R. M a n n (Hg.). Quantitative Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung. Klett-Cotta, 1977, p. 162-205.
- B e y e r s, E. Fertility Transition in a New England Commercial Center. Nantucket, Mass., 1680-1840. - Journal of Interdisciplinary History 13(1982), p.17-40.
- B i c k, W., P.J. M ü l l e r u. H. R e i n k e (Hg.), Quantitative historische Forschung 1977. Eine Dokumentation der QUANTUM-Erhebung. Stuttgart 1977 und weitere Bände im Jahresabstand.
- B ö l t k e n, F. Auswahlverfahren. Stuttgart, 1976.
- B o g u e, A.G. Quantification in the 1980's. Numerical and Formal Analysis in US History. - Journal for Interdisciplinary History 12(1981)1, p.137-175.
- B o g u e, A.G. The New Political History in the 70's. - In: K a m m e n, M.G. (ed.). The Past before Us: Contemporary Historical Writing in the United States. Ithaca, 1980, p. 231-251.
- B o o t h, A., S. G l y n n. The public records and recent British economic historiography. Econpmic History Review, XXXII, 1979, pp. 303-315
- B o t z, G., Ch. F l e c k, A. M ü l l e r, M. T h a l l e r. Wider den Guru - In: "Qualität und Quantität": Zur Praxis der Methoden der historischen Sozialwissenschaft. G. B o t z, ... (Hg.). Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag, 1988, p. 7-11.
- B o t z, G. Neueste Geschichte zwischen Quantifizierung und "Mündlicher Geschichte". Überlegungen zur Konstituierung einer sozialwissenschaftlichen Zeitgeschichte von neuen Quellen und Methoden her. - In: Geschichte als demokratischer Auftrag. Karl R. Stadler zum 70 Geburtstag. Wien, München, Zürich, 1983, p. 13-36.

- B o x, G.E.P., G.M. J e n k i n s. Time-Series Analysis. San Francisco, 1976.
- B r a u d e l, F. La longue duree. Annales ESC 4(1958), p. 125-253.
- B r i e r, A.P. Hamlet: A Pascal Program to Count Joint Frequences of Words in a Text. - Spiel 4(1985)1.
- B u r g u i e r e, A. L`anthropologie historique. La nouvelle histoire. Paris, Retz, 1978, p. 37-61.
- C l a u s s, G., H. E b n e r. Grundlagen der Statistik für Psychologen, Pädagogen und Soziologen. Berlin, 1970.
- C l u b b, J.M, E.K. S c h e u c h (ed.). Historical Social Research. The Use of Historical and Process Produced Data. Stuttgart, 1980.
- C l u b b, J.M., M.A. V i n o v s k i s. Training and Retraining in Quantitative Methods of Social Research. Historical Methods 17(1984)4, p. 164-173.
- C o n r a d, A.H., J.R. M e y e r. Economic Theory, Statistical Inference and Economic History. - Journal of Economic History 17(1957), pp.524-544.
- C o n z e n, K.N. Quantification and the New Urban History. - Journal of Interdisciplinary History 23(1983), p.653-677.
- D e n z, H. Der Quant-Grundkurs. Ein Modell integrierter Empirie-Ausbildung. - In: B o t z, G. ... (Hg.) "Qualität und Quantität": zur Praxis d. Methoden d. histor. Sozialwiss. Frankfurt/M., 1988, p. 269-287.
- D e o p i k, D.V. et.al. Quantitative and Machine Methods of Processing Historical Information. Moscow, 1970.
- D i e k m a n n, A., P. M i t t e r. Methoden zur Analyse von Zeitverläufen. Stuttgart, 1984.
- D o l l a r, C. M., R. J. J e n s e n. Historians Guide to Statistics: Quantitative Analysis and Historical Research. New York, 1971.
- E h m e r, J. Auswertungsmöglichkeiten computergespeicherter historischer Quellen: "Die Wiener Datenbank zur Europäischen Familiengeschichte". - In: T h a l l e r, M. und A. M ü l l e r. Computer in den Geisteswissenschaften. Konzepte und Berichte. Campus-Verl., Frankfurt, New York, 1989.
- E h m e r, J. Familienstruktur und Arneitsorganisation im frühindustriellen Wien. Wien, 1980.
- E h m e r, J. EDV für Historiker als inhaltsbezogener Projektunterricht. Reflexionen über die Praxis der Lehre. - In: B o t z, G. ... (Hg.) "Qualität und Quantität": zur Praxis d. Methoden d. histor. Sozialwiss. Frankfurt/M., 1988, p. 307-329.
- E s e n w e i n - R o t h e, I. Einführung in die Demographie. Bevölkerungsstruktur und Bevölkerungsprozess aus der Sicht der Statistik. Wiesbaden, 1982.
- E v e r i t t, B., Cluster Analysis. London, 1974.
- F l o u d, R. Einführung in quantitative Methoden für Historiker, Stuttgart, 1983.
- F l o u d, R.C. (ed.) Essays in Quantitative Economic History. Clarendon Press, Oxford 1974.
- F o g e l, R.W. Railroads in American Economic Growth. Baltimore, 1964.

- F o g e l, R.W., S. E n g e r m a n. Time on the Cross. Boston, 1974.
- F o r r e s t e r, J.W. Grundsätze einer Systemtheorie. Wiesbaden, 1972.
- F o s s i e r, L. et al. (ed.). Informatique e histoire medievale. Rome 1977.
- F r e i, D., D. R u l o f f. Handbuch der weltpolitischen Analyse. Methoden für Praxis, Beratung und Forschung. Diessenhofen, 1984.
- F r e n v e l, G., D. H e r m a n n (Hg.). Statistik mit SPSSx. Eine Einführung nach M.J. Norusis. Stuttgart, New York, 1989.
- F r i s c h, M.H. L'histoire urbaine americaine: Reflexions sur les tendances recentes. - Annales 25(1970), p. 880-896.
- F u r e t, F. Die quantitative Geschichte und die Konstruktion der geschichtlichen Tatsache. - In: B a u m g a r t n e r, R ü s e n (Hg.). Geschichte und Theorie. Umriss einer Historik. Frankfurt, 1976.
- G i v e n, J.B. Society and Homicide in 13th Century England. Stanford, 1977.
- G r e e t z, C. The Interpretation of Cultures. Hutchinson 1975.
- G r e v e, K. Konzeptionelle Überlegungen zur Anwendung von Standard-EDV-Systemen in der historischen Regionalforschung. - In: "Qualität und Quantität": Zur Praxis der Methoden der historischen Sozialwissenschaft. G. B o t z ... (Hg.). Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag, 1988, p. 109-127.
- G r u n d l a c h, R., C.A. L ü c k e r a t h, Historische Wissenschaften und elektronische Datenverarbeitung. Frankfurt, Berlin, Wien, 1976.
- G u e s t, A.M., S. T o l n a y. Urban industrial Structure and Fertility: The Case of Large American Cities. - Journal of Interdisciplinary History, 23(1983), p. 387-409.
- G u n d l a c h, R. Maschinelle Philologie als historische Hilfswissenschaft. - Folia Linguistica 11(1968), p.230-256.
- G u n d l a c h, R., C.A. L ü c k e r a t h. Qualifizierende und quantifizierende Geschichtsbetrachtung bei Anwendung der elektronischen Datenverarbeitung. - In: J a r a u s c h, K. (Hg.). Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft - Probleme und Möglichkeiten. Düsseldorf, 1976, p. 128-146.
- H a h n, S. und G. S p r e n g n a g e l. Soziale Ähnlichkeit - soziale Distanz. Probleme der Klassifikation am Beispiel des Vereinswesens einer österreichischen Industriestadt 1868-1873. - In: "Qualität und Quantität": Zur Praxis der Methoden der historischen Sozialwissenschaft. G. B o t z ... (Hg.). Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag, 1988, p. 129-167.
- H a w k e, G.R. Railways and Economic Growth in England and Wales 1840-1870. Oxford, 1970.
- H e n r y, L. Techniques d'analyse en demographie historique. Paris, 1980.
- H e n r y, L. Historical Demography. - Dädalus (1968), p. 385-396.
- H e n r y, L. The Verification of Data in Historical Demography. - Population Studies 22(1968), p. 61-81.
- H e r l i k y, D. Quantification in the 80's: Nimerical and Formal Analysis in English History. - Journal of Interdisciplinary History 12(1981)1, p. 115-135.

- H b s b a w m, E.J. From social history to the history of society. Dädalus, C, 1971, pp.20-45.
- H o c k n e y, S.M. A Guide to Computer Applications in the Humanities. London 1982.
- H o l l i n g s w o r t h, T.H. Historical Demography. Hodder & Stoughton, London 1969.
- H u b b a r d, W.H. Social History of Graz, Austria, 1861-1914. Columbia Univ., 1973.
- H u l l, C.H. et al. SPSS Update 7-9. New York, 1981
- I k e r, H.P. R. K l e i n. Words: a Computer System for the Analyses of Content. - Behavioral Research Methods and Instrumentation, 6(1974), p. 430-438.
- I m h o f, A.E., T. K ü h n. Die Analyse hierarchisch-administrativer Daten mit Hilfe der EDV. - In: B e s t, H., R. M a n n (Hg.). Quantitative Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung. Klett-Cotta, 1977, p. 11-64.
- I r s i n g l e r, F. (ed.) Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit. Klett-Cotta, Stuttgart 1978.
- J a r a u s c h, K.H. (ed.). Quantitative History in International Perspective. - Social Science History, 8(1984)2, p. 123-215.
- J a r a u s c h, K.H., G. A r m i n g e r, M. T h a l l e r. Quantitative Methoden in der Geschichtswissenschaft. Darmstadt, 1985.
- J a r a u s c h, K.H. German Social History - American Style. - J. Soc. Hist. Pittsburgh/Pa., 19(1985)2, p. 349-359.
- J a r a u s c h, K. (Hg.). Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft - Probleme und Möglichkeiten. Düsseldorf, 1976.
- J a r a u s c h, K. (Hg.). The Transformation of Higher Learning 1860-1930. Expansion, Diversification, Social Opening in England, Germany, Russia and the United States. Stuttgart, 1982.
- J a r a u s c h, K.H. (Hg.). The International Dimension of Quantitative History. - In: Social Science History (1984)8, p. 123-132.
- J a r a u s c h, K.H. Quantitative Methoden in der Geschichtswissenschaft: eine Einführung in die Forschung, Datenverarbeitung und Statistik. Darmstadt, 1985.
- J e n s e n, R. The Microcomputer Revolution for Historians. - Journal of Interdisciplinary History 14(1983)1, p. 91-111.
- K ä l b l e, H. (Hg.). Geschichte der sozialen Mobilität seit der Industriellen Revolution. Königsstein, 1978.
- K a t z, M.D., M. S t e r n. Migration and the Social Order in Erie County. - Journal of Interdisciplinary History 7(1978), p.669-701.
- K i n d l e b e r g e r, C.P. A Financial History of Western Europe. Cambridge, Mass., 1984.
- K i n g, T.J. The Use of Computers for Storing Records in Historical Research. - Historical Methods, 14(1981), p. 59-64.
- K l e c k a, W. R. et al. SPSS Primer. New York, 1977.
- K l e i n, L.R. Economic Fluctuations in the United States, 1921-1941. New York, 1950.

- K o c k a, J. Quantifizierung in der Geschichtswissenschaft. - In: B e s t, A., R. M a n n. Quantitative Methoden in der historisch-sozialwissenschaftlichen Forschung. Klett-Cotta, 1977, p. 4-10.
- K o n d r a t i e f f, N.D. Die langen Wellen der Konjunktur. - Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, 56(1926), p. 573-600.
- K o u s s e r, J.M. History QUASSHed: Quantitative Social Scientific History. - In: American Behavioral Scientist 23(1980), p. 885-904.
- K r i f k a, G. Computerfibel für die Geisteswissenschaften. München, 1986.
- K r o p a c, I.H. Von der Quelle zum Datensatz. Vorschläge zum Einsatz datenbankorientierter Verfahren in der universitären Lehre. - In: T h a l l e r, M.: Datenbanken und Datenverarbeitungssysteme als Handwerkzeuge historischer Forschung. St. Katharinen, 1986.
- K r u s k a l, J.B., M. W i s h. Multidimensional Scaling. Beverly Hills, London, 1978.
- K ü c h l e r, M. Multivariate Analyseverfahren. Stuttgart, 1979.
- K u r g a n, G., P. M o u r e a u x (eds.) La quantification en histoire. Brussels Univ. Press, Brussels 1973.
- L a s l e t t, P. Characteristics of Western Family Considered over Time. - Journal of Family History 2(1977), p. 89-115.
- L a s l e t t, P., R. W e l l (ed.). Household and Family in Past Time. Cambridge, 1972.
- L e i n e r, B. Spektralanalyse. Einführung in die Theorie und Praxis moderner Zeitreihenanalyse. Opladen, 1976.
- L e v i n e, D. Family Formation in an Age of Nascent Capitalism. Acad. Press 1977.
- L i n g v e s, J.C. The Guttman-Livgoes Nonmetric Program Series. Am. Arbor, Mich., 1973.
- L i p p e, P. v.d. Einführung in die Statistik und den Umgang mit statistischen Daten. München, 1974.
- L o r w i n, V.R., J.M. P r i c e. The Dimensions of the Past: Materials, Problems and Opportunities for Quantitative Work in History. New Haven, 1972.
- L ü c k e r a t h, C.A. Die historische Wissenschaft als Anwendungsfeld für die elektronische Datenverarbeitung. Bonn, 1970.
- L ü c k e r a t h, C.A. Prolegomena zur elektronischen Datenverarbeitung im Bereich der Geisteswissenschaften. - Historische Zeitschrift, 207(1968), p. 277 sq.
- L u h m a n n, N. Weltzeit und Systemgeschichte - In: B a u m g a r t n e r, R ü s e n (Hg.). Geschichte und Theorie. Umriss einer Historik. Frankfurt, 1976.
- M a c f a r l a n e, A. Reconstructing Historical Communities, Cambridge, 1977.
- M c D o w a l l, D., R. M c C l e a r y, E.E. M e i d i n g e r, R.A. H a y Jr. Interrupted Tome Series Analysis. Beverly Hills, 1976.
- M ü l l e r, A. Zeitschriften zur Quantifizierung und Computeranwendung in den Geschichtswissenschaften. - Österreichischer Historikertag, 16(301), p. 663-666.
- M ü l l e r, A., Aspekte der Diffundierung "neuer Methoden" in der Geschichtswissenschaft. Zehn Jahre "Quantkurs" - Drei Jahre "Qualkurs".

- Resuemees und Ausblicke. - In: B o t z, G. ... (Hg.). "Qualität und Quantität: zur Praxis d. Methoden d. histor. Sozialwiss. Frankfurt/M. 1988, p. 349-364.
- N i e, N.H. et al. SPSS. Statistical Package for the Social Sciences. 2nd Ed. New York, 1975.
- N o r t h, D.C. The New Economic History after Twenty Years. - In: American Behavioral Scientist, 21(1977), p.187-200.
- O h l e r, N. Quantitative Methoden für Historiker. München, 1980.
- P o p p e r, K.R. Die offene Gesellschaft und ihre Feinde. Bern, 1957.
- R a b b, T.K. The Development of Quantification in Historical Research. - Journal of Intrdisciplinary History 23(1983), p. 591-601.
- R a b b, T.K. The Development of Quantification in Historical Research. - In: Journal of Interdisciplinary History 13(1983), p. 591-601.
- R e i n k e, H. Datenbeschreibung und Datendokumentation in der historischen Sozialforschung. - In: T h a l l e r, M. (Hg.). Datenbanken und Datenverwaltungssysteme als Werkzeuge historischer Forschung. St. Katharinen, 1986.
- R i c h a r d s o n, L.F. Statistics of Deadly Quarrels. Pittsburgh, Chicago, 1960.
- R o w n e y, D.K. (ed.). Soviet Quantitative History. Beverly Hills, 1984.
- R o w n e y, D.K., J.Q. G r a h a m Jr. (ed.). Quantitative History. Selected Readings in the Quantitative Analysis of Historical Data. Homewood, Ill., 1969.
- R u l o f f, D. Historische Sozialforschung. Stuttgart 1985.
- S a h n e r, H. Statistik für Soziologen 2: Schliessende Statistik. Stuttgart, 1982.
- S c h r ö d e r, W.H. Quantitative Analysis of Collective Life Histories: The Case of Social Democratic Candidates of the Ferman Reichstag (1898-1912). - In: C l u b b, S c h e u c h (ed.). Historical Social Research. The Use of Process Produced Data. Stuttgart, 1980, p.203-224.
- S c h u r e r, K. Historical Research in the Age of the Computer: An Assessment of the Present Situation. - Historical Social Research. Köln, (1985)36, p.43-50.
- S h n o r e, L.F. (ed.) The New Urban History. Quantitative Explorations by American Historians. Pric. Univ. Press, Princeton 1975
- S h o r t e r, E. The Historian and the Computer: A Practical Guide. Engelwood Cliffs, 1971.
- S i e g e l s c h m i d t, J. Überlegungen zu einer Datenbank "Historische Demographie". - In: T h a l l e r, M. (Hg.). Datenbanken und Datenverwaltungssysteme als Werkzeuge historischer Forschung. St. Katharinen, 1986, p. 31-41.
- S i e g l e r s c h m i d t, J. Probleme des Aufbaus und Umgangs einer Datenbank "Historische Statistik". - Historical Social Research. Köln, 13(1988)1, p. 89-110.
- S t o n e, L. Prosopography. -In: The Past and the Present, Rev. London 1987.
- S w i e r e n g a, R.P. Quantification in American History. Theory and Research. New York, 1970.
- T a a g e p e r a, R. Size and Duration of Empires. - Social Science History, 3(1979), p. 115-138.

- Thaller, M. Data Bases v. Statistical Editions. Historical Social Research. Köln 13(1988)3, 129-139.
- Thaller, M. A Draft Proposal for a Standard for the Coding of Machine Readable Sources. Historical Social Research.
- Thaller, M. Automation on Parnasus. CLIO - A Databank Oriented System for Historians. Historical Social Research, 15(1980) p. 40-65.
- Thaller, M., Ungefähre Exaktheit. Theoretische Grundlagen und praktische Möglichkeiten einer Formulierung historischer Quellen als Produkte unscharfer Systeme. - In: Nagel-Dockal, H., F. Wimmer (Hg.). Neue Ansätze in der Geisteswissenschaft. Wien, 1984, p. 77-100.
- Thaller, M. (Hg.). Datenbanken und Datenverwaltungssysteme als Werkzeuge historischer Forschung. St. Katharinen, 1986.
- Thaller, M., A. Müller (Hg.). Computer in den Geisteswissenschaften. Konzepte und Berichte. Frankfurt, New York, 1989.
- Thaller, M. Numerische Datenverarbeitung für Historiker. Wien, Köln, 1982.
- Thaller, M. Zur Formalisierbarkeit hermeneutischen Verstehens in der Historie. - In: Mentalitäten und Lebensverhältnisse. Rudolf Vierhaus zum 60. Geb. Göttingen, 1982, p. 439-454.
- Tilly, C. (ed.). Historical Studies of Changing Fertility. Princeton, 1978.
- Tosh, J. Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History. London, New York, 1984.
- Vinovskis, M.A. Quantification and the Analysis of American Antebellum Education. - Journal of Interdisciplinary History 23(1983), p. 761-786.
- Wachter, K.W. et al. Statistical Studies of Historical Social Structure. New York etc., 1978.
- Wachter, K.W. Statistical Studies of Historical Structure. New York 1978.
- Webster, R.P. The Long Term Dynamics of Societal Problem-Solving: A Content Analysis of British Speeches from the Throne 1686-1972. - Europ. J. of Political Research 10(1982), p. 387-405.
- Weede, E. Weltpolitik und Kriegsursachen im 20. Jahrhundert. Eine quantitativ-empirische Studie. München, 1975.
- Weyrauch, E. Datenverarbeitung als Quellenkritik? - In: P.J. Müller. Die Analyse prozess-produzierter Daten. Stuttgart, 1977, p. 141-178.
- Weyrauch, E. Methodische Überlegungen zum Einsatz der EDV im Arbeitsvorhaben "Sozialsicherung in Städten. - In: Irigler, F. (Hg.). Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit. Stuttgart, 1978, p. 9-23.
- Wildung, D. Zentrale Datenbank zur ägyptischen Archäologie. - Nachrichten zur ägyptologischen Dokumentation. 1971 p. 3-13.
- Winchester, I. The Linkage of Historical Records by Man and Computer: Techniques and Problems. - Journal of Interdisciplinary History 1(1970), p. 107-124.
- Wrigley, E.A. (ed.) Identifying People in the Past. Edward Arnold, London 1973.

Емпирични методи в дидактиката на историята

- Б и ж к о в, Г. Теория на дидактическите тестове. С., 1992.
- Б и ж к о в, Г. Методология и методи на педагогическите изследвания. С. 1983.
- Б и ж к о в, Г. Педагогическа диагностика. Унив. изд. "Св. Кл. Охридски", 1999.
- К у ш е в а, Р. Тестовите в обучението по история. Абагар, В. Търново 1994.
- М и л к о в, Д. Информатика и математически методи в педагогиката. С. 1988.
- С т о я н о в а, Ф. Тестология за учители. Атика, С. 1996.
- Т о д о р о в, Ю. Историческото съзнание на младежта - историко-дидактическа концепция за емпирично изследване. История, кн. 4-5, 1998, с. 15-30. Електронна публикация: www.otel.net/~todorow/Hicons_pub.htm
- Ш о п о в, Й. Дидактически проблеми на историята. С. 1991.
- A n d e r s o n, J.R. The Architecture of Cognition. Cambridge, 1983.
- A n g v i k, M., B. v. B o r r i e s (Eds.) Youth and History. A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents. vol. A, B. Edition Körber-Stiftung, Hamburg 1997.
- A n w a n d e r, G. Geschichtliches Interesse und politische Bildung Jugendlicher. Eine psychologisch-soziologische Untersuchung in münchener Schulen. München, 1974.
- B a l d w i n, T.S. Evaluation of Learning in Industrial Education. - In: B l o o m, H a s t i n g s and M a d a u s. Handbook of Formative and Summative Evaluation of Student Learning. New York, 1971.
- B e l s e r, H. Testentwicklung. Frankfurt, 1958.
- B e r g m a n n, K., A. K u h n, J. R ü s e n, G. S c h n e i d e r (Hg.). Handbuch der Geschichtsdidaktik. Düsseldorf, 1985.
- B o r m u t h, J.R. On the Theory of Achievement Test Items. Chicago, 1970.
- B o r r i e s, B. v. Lernziele und Testaufgaben für den Geschichtsunterricht, dargestellt an der Behandlung der Römischen Republik in der 7. Klasse. Klett-Verl., Stuttgart, 1973.
- B o r r i e s, B. v. Leistungsmessung und Leistungsbeurteilung. - In: B e r g m a n n, K. (Hg.). Handbuch Geschichtsdidaktik. Düsseldorf, 1985, p. 513-517.
- B o r r i e s, B. v. Tests. - In: B e r g m a n n, K. (Hg.). Handbuch Geschichtsdidaktik. Düsseldorf, 1985, p. 518-522.
- C r o n b a c h, L.J. Essentials of Psychological Testing. New York, 1961.
- C r o n b a c h, L.J. Validation of Educational Measures. Proc. of the 1969 Inventational Conf. on Testing Problems. Princeton, New York, 1969.
- D o l c h, J. Lehrplan des Abendlandes. Ratingen, 1959.
- E b e l, R.L. (ed.). Encyclopedia of Educational Research. Toronto, 1969.
- E b e r s l ö h, E. Techniken der Datensammlung - 1: Interview. Stuttgart, 1972.

- F l a n a g a n, J.C. General Considerations in the Selection of Test Items and a Short Method of Estimating the Product-moment Coefficient from The Data at the Tails of the Distributions. - J. Educ. Psychol. 30(1939), p 674 sq.
- F r i c k e, R. Lehrzielorientierte Messung mit Hilfe stochastischer Messmodelle. - In: K l a u e r, F r i c k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p. 126-160.
- F ü r n r o h r, W. Ansätze einer problemorientierten Geschichtsdidaktik. Eine Einführung. Bamberg, 1978.
- F ü r n r o h r, W. Demoskopie und Geschichte. - In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 26 (1975), p. 744-748.
- G a g n e, R.M., N.E. P a r a d i s e, Abilities and Learning Sets in Knowledge Aquisition. - Psychol. Monogr. Nr. 526.
- G a u d e, P. und W.P. T e s c h n e r. Objektiverte Leistungsmessung in der Schule. Einsatz moderner Tests im leistungsdifferenzierten Unterricht. Frankfurt, 1970.
- G r e e n, J.A. Teacher-made Tests. New York, 1963.
- G r ü m e r, K.-W. Techniken der Datensammlung. - 2: Beobachtung. Stuttgart, 1974.
- G u i l f o r d, J.P. Intelligence, Creativity and their Educational Implications. San Diego, Cal., 1968.
- G u i l f o r d, J.P. Psychometric Methods. New York, 1954.
- G u l l i k s e n, H. Theory of Mental Tests. New York, 1950.
- H e r b i g, M. Aufgabentypen zur Leistungsüberprüfung. - In: K l a u e r, F r i c k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t: Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p.74-99.
- H e r b i g, M. Die unzulänglichkeit der klassischen Testtheorie bei lehrzielorientierter Messung. - In: K l a u e r, F r i c k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests, Düsseldorf, 1972, p. 116-125.
- I n g e n k a m p, K. T. M a r s o l e k (Hg.). Möglichkeiten und Grenzen der Testanwendung in der Schule. Weinheim, 1968.
- I n g e n k a m p, K. Die Aufgaben der pädagogischen Diagnostik und die Testentwicklung in Deutschland. - In: I n g e n k a m p, K. (Hg.). Tests in der Schulpraxis. Eine Einführung in Aufgabenerstellung, Beurteilung und Auswertung von Tests. Weinheim, Berlin, Basel, 1971, p. 25-42. Nachdruck aus: Die bayerische Schule H.24 und 25 (1970).
- I n g e n k a m p, K. Die Entwicklung von Schultests. - In: K. I n g e n k a m p (Hg.). Tests in der Schulpraxis. Weinheim, 1971, S. 43-73, od. Pädagogische Arbeitsblätter, H. 2/3 (1971), p. 17-43.
- I n g e n k a m p, K. Erläuterung einiger statistischer Begriffe und Vorgehensweisen als Hilfe zur Interpretation von Testergebnissen. - In : I n g e n k a m p, K.(Hg.). Tests in der Schulpraxis. Belz-Verlag, Weinheim, 1971.
- J e i s m a n n, K.-E. Didaktik der Geschichte. Die Wissenschaft von Zustand, Funktion und Veränderung geschichtlicher Vorstellungen im Selbstverständnis

der Gegenwart. - In: K o s t h o r s t, E. (Hg.). Geschichtswissenschaft. Didaktik - Forschung - Theorie. Göttingen, 1977, p. 9-33.

K a t z, M. (ed.). Making the Classroom Test. A Guide for Teachers. Princeton, 1961.

K l a f k i, W. Das pädagogische Problem des Elementaren und die Theorie der kategorialen Bildung. Weinheim, Berlin, 1959.

K l a u e r, K. J. Zur Theorie und Praxis des binomialen Modells lehrzielorientierter Tests. - In: K l a u e r, F r i c k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p.: 161-201.

K l a u e r, K.J. Einführung in die Theorie lehrzielorientierter Tests. - In: K l a u e r, F r i c k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p. 13-43.

K r a t h w o h l, D.R. The Taxonomy of Educational Objectives - Its Use in Curriculum Building. - In: L i n d v a l l, C.M. (ed.). Defining Educational Objectives. A Report of the Regional Commission on Educational Coordination and the Learning Research and Development Center. Pittsburgh, 1964 p. 19-36.

L i e n e r t, G.A. Testaufbau und Testanalyse. Weinheim, 1967.

L i n d q u i s t, E.F. Automatische Testauswertung und elektronische Datenverarbeitung. - In: I n g e n k a m p, K., T. M a r s o l e k (Hg.). Möglichkeiten und Grenzen der Testanwendung in der Schule. Weinheim, 1968.

L o r d, F.M., M.R. N o v i c k. Statistical Theories of Mental Test Scores. Reading Mass., 1968.

M a g e r, R.F. Lernziele und programmierter Unterricht. Weinheim, 1966.

M a g e r, R.F. Motivation und Lernerfolg. Weinheim, Berlin, Basel, 1970.

M a l e t z k e, G. Kommunikationsforschung als empirische Sozialwissenschaft. Weinheim, 1980.

M a r s o l e k, T. Historische Übersicht über die Testentwicklung in Deutschland - unter besonderer Berücksichtigung der Schultests. - In: I n g e n k a m p, K. (Hg.). Tests in der Schulpraxis. Eine Einführung in Aufgabenerstellung, Beurteilung und Auswertung von Tests. Weinheim, Berlin, Basel, 1971, p. 11-24.

M i c h e l, L. Allgemeine Grundlagen psychometrischer Tests. - In: Handbuch der Psychologie. Bd. 6: Psychologische Diagnostik. Göttingen, 1964.

N u n n a l l y, C.J. Educational Measurement and Evaluation. New York, 1964.

R i c h a r d s o n, M.W., G.F. K u d e r. The Calculations of Test Reability Coefficients on the Method of Rational Equivalence. - J. Educ. Psychol. 30(1939), p 681 sq.

R o l l e t, B., M. B a r t m a n n (Hg.). Einführung in die hierarchische Clusteranalyse für Psychologen, Pädagogen und Soziologen. Stuttgart, 1976.

R ü s s e n, J. The Didactics of History in W. Germany: Towards a New Self-Awareness of Historical Studies. - History & Theory 26(1987), p. 275-286.

R u p p r e c h t, H. Konstruktion von Testaufgaben nach einem Verfahren von Bormuth. - In: K l a u e r, F r i c k e, H e r b i g, R u p p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p. 101-115.

Schneider, W. B. Grundmann - Heucke. Quantitative Methoden der Erziehungswissenschaft, dargestellt an Beispielen. Hagen, 1978.

Schrott, F. Zur Präzisierung von Lehrzielen durch zweidimensionale Aufgabenklassen. - In: K la u e r, F r i k e, H e r b i g, R u p r e c h t, S c h r o t t. Lehrzielorientierte Tests. Düsseldorf, 1972, p. 45-73.

S k i n n e r, B.F. Teaching Machines. - Science (1958)128, pp. 969-977.

S k i n n e r, B.F. The Science of Learning and the Art of Teaching. - The Harward Educational Review 24(1954)2, p. 86-97.

T h o r n d i k e, E.L. The Foundations of Learning. New York, 1932.

W i t t w e r, M.W. Beobachtung zur Situation des Geschichtsunterrichts in der Sekunda II unter Berücksichtigung der KMK-Vereinbarung v. 7.Juli 1972. Ergebnisse einer Umfrage. - In GWU 24(1973)6, p. 325-353.

W o o d, A.D. Test Construction. Development and Interpretation of Achievement Tests. Columbus, 1960.

W o o d, R., L.S. S k u r n i k. Item-banking. London, 1969.